Geschiedenis voor de onderbouw Leesboek **2** vmbo-kgt

feniks

Auteurs
Christa Dekkers
Ronald den Haan
Jan-Wolter Smit
Ronald Stroo

Eindredactie
Eugenia Smit

ThiemeMeulenhoff

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 46604 1
Tweede druk, vierde oplage, 2018

Deze uitgave is volledig CO_2-neutraal geproduceerd. Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Inhoud

Leerjaar 1
TIJD VAN JAGERS EN BOEREN
TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS
TIJD VAN STEDEN EN STATEN
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste twee bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- Op de tijdbalk is de tijd waar dit hoofdstuk over gaat in een kleur aangegeven.
- Het verhalenboek geeft aan welke voorleesverhalen bij dit hoofdstuk horen.

Een hoofdstuk bestaat uit zes paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst uit een ander boek (tekstbron).
- In kaders vind je informatie over *Hoe gaat dat nú?* en *Een grote verandering*.
- In sommige paragrafen kom je een grijs blok tegen. Dit is een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis.
- Alle vetgedrukte begrippen uit de paragraaf staan, met de uitleg, aan het eind van de paragraaf nog een keer bij elkaar.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- Bij elke paragraaf wordt in de laatste opdracht gevraagd wat je tot dan toe zou moeten weten.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor een toets: de *tips voor de toets*.

- betekent dat je deze paragraaf ook op feniks-online kunt doen. Soms staat dit tekentje ook bij een opdracht. Dan heb je feniks-online alleen nodig voor die ene opdracht.

- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

Leesboek

- De zesde paragraaf van een hoofdstuk heet altijd *Dit heb je geleerd*. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd.
- De belangrijkste gebeurtenissen uit het tijdvak staan hier bij elkaar.
- Je vindt hier op een rij welke personen in het hoofdstuk genoemd zijn.
- Alle begrippen van het hoofdstuk staan hier nog een keer bij elkaar.

Werkboek

- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten over *Mensen in de tijd*, over *Mensen in hun land* en over de *begrippen* uit het hoofdstuk. Tot slot maak je de opdrachten bij *Dit weet je nu*.

Keuzeopdrachten

- Aan het eind van het hoofdstuk staan keuzeopdrachten die met de tijd van het hoofdstuk te maken hebben. Overleg met de docent welke opdracht je gaat maken.

www.feniks-online.nl

1 De Gouden Eeuw

BRON 1 Een rondvaartboot vaart door de Amsterdamse grachten. De toeristen in de boot genieten van het mooie uitzicht op de grachtenhuizen.

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600 - 1700)
In het wit zie je een kroon. Dit hoort bij de machtige Europese koningen in die tijd. De Republiek had geen koning. Dat was in de zeventiende eeuw heel bijzonder. Op de achtergrond zie je Amsterdamse grachtenhuizen. Daarin woonden regenten. Alle regenten samen bestuurden de Republiek.

BRON 2 In 2014 bracht de president van de Verenigde Staten een bezoek aan Nederland. De minister-president van Nederland liet hem in het Rijksmuseum enkele beroemde schilderijen uit de zeventiende eeuw zien.

BRON 3 De beroemdste schilder uit de Gouden Eeuw is Rembrandt van Rijn. In 1661 maakte hij dit portret van zichzelf, aan het werk in zijn atelier in Amsterdam.

FENIKS VERHALENBOEK
11-12

▶ Waarover gaat dit hoofdstuk?

Elk jaar bezoeken ongeveer 4,5 miljoen buitenlandse toeristen onze hoofdstad. Ze vergapen zich aan de oude straatjes, de grachten en de bijzondere gebouwen in het centrum. Amsterdam is vooral beroemd om de prachtige grachten die in de zeventiende eeuw zijn aangelegd.
Dit hoofdstuk gaat over ons land vanaf het jaar 1600. Nederlanders vond je toen in de hele wereld, van Curaçao in Zuid-Amerika tot ver in Azië. Wat deden ze daar? Ze dreven handel. Ze verdienden er enorm veel geld mee. Met dat geld werden in ons land prachtige gebouwen neergezet. En rijke kooplieden lieten voor hun nieuwe grachtenhuizen de schilderijen maken die nu wereldberoemd zijn.

Andere landen waren jaloers op de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Maar de sterke oorlogsvloot van de Republiek onder leiding van admiraal Michiel de Ruyter versloeg alle vijanden. Kortom, in de zeventiende eeuw ging het heel goed met de Republiek. De Tijd van regenten en vorsten wordt daarom ook wel de Gouden Eeuw genoemd. Maar de Gouden Eeuw was maar voor een kleine groep rijke mensen een gouden tijd.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000
← v. Chr. | na Chr. →

1 1 Gouden handel

In de tijd van regenten en vorsten dreven Nederlanders handel in verre landen. Daarvoor maakten ze met hun zeilschepen lange en gevaarlijke reizen. Deze handelaren besloten om meer met elkaar te gaan samenwerken.

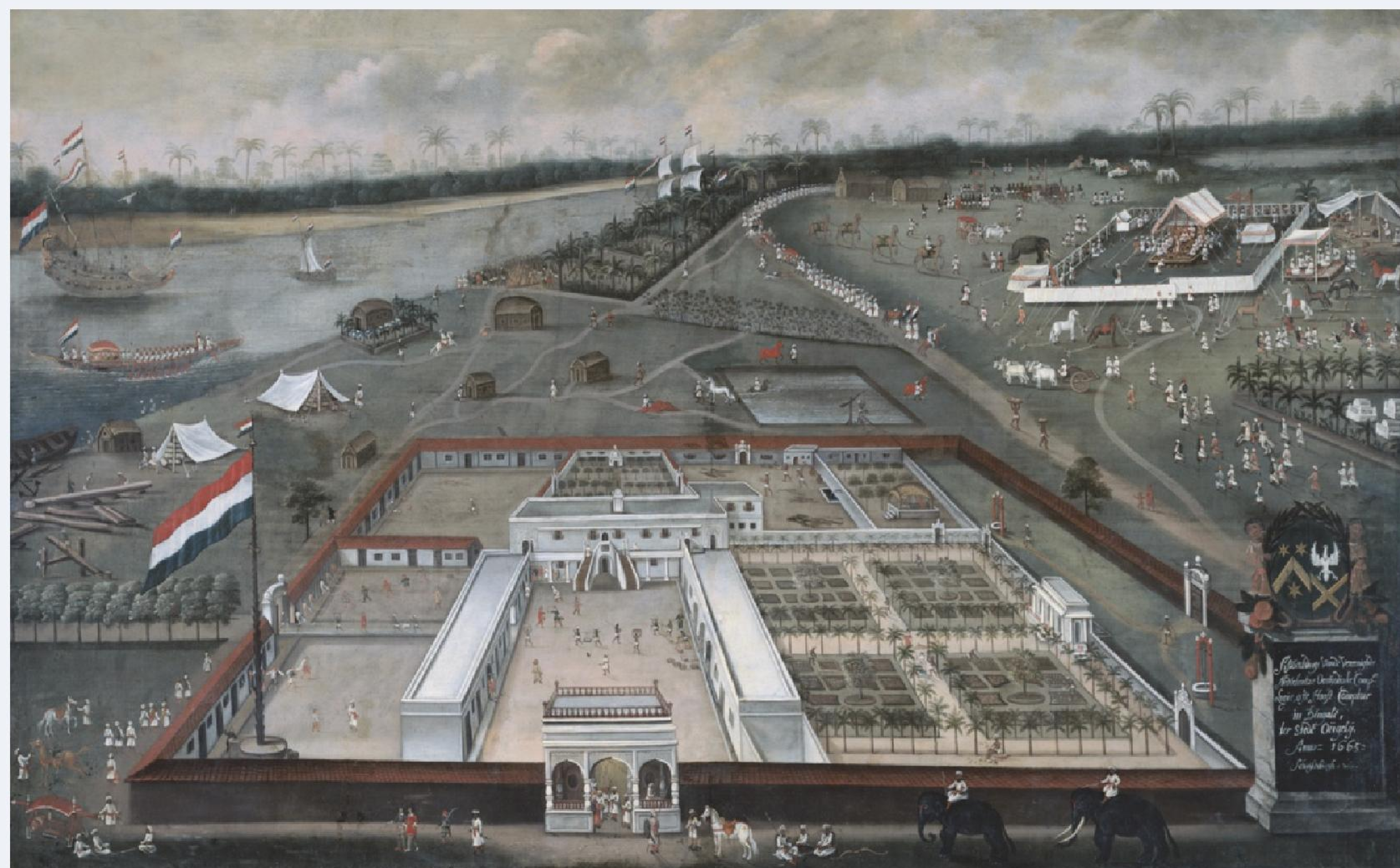
? **Waarom werden de VOC en de WIC opgericht?**

Handel

Het westen van ons land was in de zeventiende eeuw te nat voor het verbouwen van graan. Maar gras was er genoeg. Je vond er daarom vooral veeteelt. De mensen hadden er dus veel melk, kaas en boter, maar geen graan om brood te bakken.
Slimme Nederlanders voeren in de zestiende eeuw naar landen in Noord-Europa waar juist veel graan was. Dat ruilden ze voor de kaas, boter en andere producten die ze goed konden maken, zoals stoffen. Maar ze kochten méér graan in dan ze nodig hadden, en bijvoorbeeld ook hout en leer. Dat verkochten ze weer in landen in Zuid-Europa. En omdat ze daar toch waren, kochten ze er goedkoop wijn en olie in. Die konden ze in Nederland weer duur verkopen. Zo was Nederland al vóór 1600 een echt handelsland.

Specerijen

Mensen willen graag lekker eten, ook in de zeventiende eeuw. Maar dat was in die tijd lastig. Er bestonden geen koelkasten of vrieskisten. Het vlees dat je at, was vaak al bijna bedorven. Of veel te zout, omdat ingezouten vlees langer goed blijft. In verre landen, zoals Indië (Zuidoost-Azië), groeiden specerijen. Daarmee kon je van een taai stuk vlees toch een lekkere stoofpot maken. Bovendien geloofden mensen dat je specerijen ook als medicijnen kon gebruiken. In de zeventiende eeuw hadden rijke mensen daar veel geld voor over. Nederlandse handelaren wilden dat geld graag verdienen.

BRON 4 Een handelskantoor van de VOC in Indië. Schilderij van Hendrik van Schuylenburg, 1665.

Handelsverenigingen

Naar Indië varen duurde in die tijd ongeveer een jaar. Voordat hij nog maar een cent had verdiend, moest een handelaar een groot schip hebben, een kapitein, minstens honderd man bemanning, voedsel, goede kaarten en nog veel meer. Dat kostte handenvol geld. En dan nog was de kans groot dat het schip nooit met specerijen zou terugkeren. Het verging in een orkaan, of piraten pikten het in. Het was voor één handelaar dus moeilijk om die specerijen in te voeren. Daarom gingen handelaren samenwerken in handelsverenigingen: **compagnieën**. Samen konden ze méér schepen naar Azië sturen. Ze deelden de winst. Ging er iets mis, dan deelden ze ook het verlies.

BRON 5 In Lelystad is een schip uit de Gouden Eeuw nagebouwd.

De VOC

Het bestaan van de compagnieën zorgde voor een volgend probleem: ze gingen elkaar bestrijden. De ene compagnie zei: 'Koop peper bij ons. Wij zijn het goedkoopst.' De andere: 'Nee, koop bij ons, dan krijg je nog meer korting.' Daardoor daalden de prijzen. En daarvan werd niemand rijk.
Daarom besloten de bestuurders van de Republiek dat alle kleine compagnieën moesten samenwerken in één compagnie: de **Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC).** Het werd een enorm succes. Honderd jaar later bezat de VOC zo'n 2000 schepen en had 30.000 man in dienst. De VOC verdiende veel geld. Later werd ook de **West-Indische Compagnie (WIC)** opgericht. Die haalde cacaobonen, tabak en suiker uit Zuid-Amerika. Maar de WIC 'handelde' ook in Afrikaanse slaven.

BRON 6 In 1662 maakte de Nederlander Willem Janszoon Blaeu zeekaarten met alle informatie die handelsschepen nodig hadden. Alle kaarten samen kennen we nu als de 'Atlas van Blaeu'.

compagnie
Handelsvereniging.
Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)
Handelsvereniging voor de handel met Zuidoost-Azië.
West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsvereniging voor de handel met Zuid-Amerika en het Caraïbisch gebied.

1 2 Amsterdam in de Gouden Eeuw

In de zeventiende eeuw lieten Amsterdamse handelaren deftige herenhuizen aan brede grachten bouwen. Met deze prachtig versierde huizen lieten ze zien hoe rijk ze waren. Nog altijd is de grachtengordel in Amsterdam de duurste plek om te wonen.

? Hoe werd ons land rijk in de zeventiende eeuw?

BRON 7 In Amsterdam zag je in de zeventiende eeuw mensen uit veel verschillende landen. Schilderij van Johannes Lingelbach, 1656.

▶ Een goede plek

In de zeventiende eeuw duurde een zeereis lang. Als je tussen Noord- en Zuid-Europa handelde, kon je niet in één keer doorvaren. Je moest halverwege wachten, bijvoorbeeld totdat de winter voorbij was. Op die plek moest een handelaar zijn producten uit het Middellandse Zeegebied of uit het Midden-Oosten een tijdje kunnen opslaan. Amsterdam en Antwerpen lagen precies halverwege de handelsroute tussen Noord- en Zuid-Europa. Ook kon je vanaf deze steden over de rivieren producten naar Duitsland vervoeren. In Amsterdam en Antwerpen werden daarom grote pakhuizen gebouwd. Die lagen vol met graan, wijn, vis en specerijen. Een stad waar grote hoeveelheden producten liggen opgeslagen, noemen we een **stapelmarkt**.

▶ Handig, die oorlog

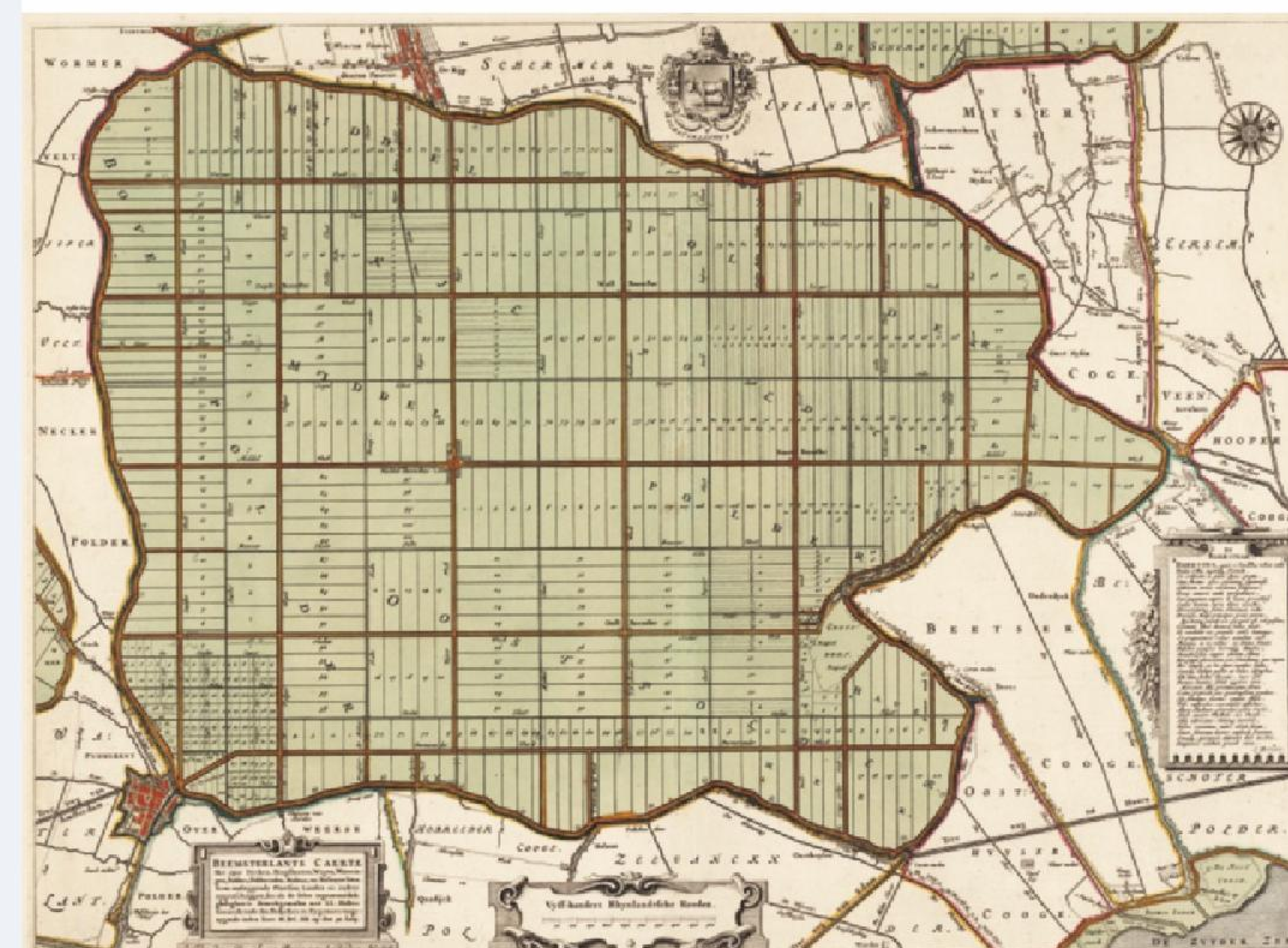
In de zestiende eeuw hoorden de Nederlanden bij Spanje. Na de Opstand onder leiding van Willem van Oranje werden de Noordelijke Nederlanden onafhankelijk. De zuidelijke gewesten bleven van Spanje. Antwerpen, aan de rivier de Schelde, was in die tijd de belangrijkste havenstad. Maar vanuit zee liep de Schelde een stukje door de Republiek. Antwerpen hoorde bij Spanje, de vijand. De Nederlanders sloten de Schelde af. Er kon geen schip meer door. Handelsschepen moesten nu wel aanleggen in Amsterdam. Amsterdam werd hierdoor de grootste stapelmarkt van Europa. Handelaren uit heel Europa kwamen er om spullen in te kopen. Veel handelaren uit Antwerpen verhuisden naar Amsterdam. Vaak waren ze protestants. Deze mensen trokken ook naar de Noordelijke Nederlanden omdat ze daar wél voor hun geloof konden uitkomen. Amsterdam werd hierdoor een echte wereldstad.

▶ Grachtenpanden

Het werd druk in Amsterdam. Het bestuur van de stad besloot daarom om de stad uit te breiden. Er kwamen drie brede grachten bij: de Keizersgracht, de Prinsengracht en de Herengracht. Langs die grachten werden veel woonhuizen voor rijke kooplieden gebouwd. Die huizen staan er nu nog. Ze werden van binnen en van buiten prachtig versierd. Aan andere grachten in de stad – dichter bij de havens – verrezen enorme pakhuizen voor de opslag van de handelswaar. Nog steeds komen veel toeristen naar Amsterdam om deze bijzondere gebouwen aan de **grachtengordel** te bewonderen.

Een grote verandering

De bevolking groeide snel in de **Gouden Eeuw**, vooral in het westen. De helft van Noord-Holland bestond in die tijd uit meren en moeras. Daarom was er weinig landbouwgrond en dus te weinig voedsel voor alle mensen. Jan Adriaanszoon Leeghwater bedacht hoe hij het Beemstermeer kon droogleggen. Om het meer liet hij een dijk aanleggen, met daarachter een ringvaart (een kanaal rondom). Met een rijtje molens werd het water uit het meer in de ringvaart gepompt. Het land dat zo ontstond, noemen we een **droogmakerij** of polder.

BRON 9 Toen in 1612 de Beemster droog was, werd de grond volgens een strak plan ingedeeld in wegen, boerderijen en sloten. Dat kun je in deze kaart goed zien.

BRON 8 Zo zag het huis van een rijke koopman er binnen uit. Schilderij van Pieter de Hooch, 1670.

droogmakerij
Polder: land dat vroeger een meer of ondiep deel van de zee was en dat is drooggelegd.

Gouden Eeuw
Naam voor de zeventiende eeuw (1600-1700), toen het economisch heel goed ging met ons land.

grachtengordel
De grachten die in de zeventiende eeuw rondom het centrum van Amsterdam zijn aangelegd.

stapelmarkt
Plaats waar handelswaar tijdelijk wordt opgeslagen, om van daaruit verder te worden verhandeld.

1 3 Regenten en stadhouders

In 1588 werden de Noord-Nederlandse gebieden een republiek. Dat was heel bijzonder in die tijd.
Hoe werd de Republiek bestuurd?

Zeven gewesten zonder koning

In bijna alle landen van Europa had een koning (een vorst) alle macht. In de **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden** was dat anders. Elk gewest had een eigen bestuur: de **staten**. Deze namen alle belangrijke beslissingen voor hun eigen gewest. Alleen voor zaken die voor álle gewesten belangrijk waren, vergaderden de staten samen. Die vergadering heette de **Staten-Generaal** en was in Den Haag. De gewesten namen dan besluiten over het leger en over de buitenlandse politiek. Soms was er een bijzonder verzoek. In 1618 bijvoorbeeld wilden de protestantse kerken een nieuwe Nederlandse vertaling van de Bijbel laten maken, dit keer uit de oudst bekende Hebreeuwse en Griekse handschriften. De kerken vroegen daarvoor geld aan de Staten-Generaal. De Staten-Generaal keurden het plan goed. In 1637 was de Statenbijbel af. Ruim driehonderd jaar zou de Statenbijbel de belangrijkste Bijbel in de protestantse kerken blijven. Sommige kerken gebruiken die nog steeds.

BRON 10 Na de dood van Willem van Oranje werd zijn zoon prins Maurits de nieuwe stadhouder. Hier zie je Maurits met zijn leger. Schilderij van Henri Pacx, 1629.

De stadhouder

Een belangrijk man in de Republiek was de **stadhouder**, vooral als er oorlog was. Dan leidde hij het leger. Als er vrede was, had de stadhouder weinig te doen. De steden en kooplieden konden hun zaakjes prima zelf regelen. Zij wilden vrede, want dat was goed voor de handel. De stadhouder wilde elke ruzie graag met een oorlog uitvechten, omdat hij dan kon laten zien hoe goed hij het leger kon aanvoeren. Logisch dat er nogal eens ruzie was tussen de stadhouder en de andere bestuurders.

Een mooi baantje

In de gewesten waren de **regenten** belangrijk, de burgemeesters en andere belangrijke bestuurders van de steden. Zij kwamen meestal uit een rijke familie. De baan van burgemeester ging vaak over van vader op zoon. Sommige baantjes waren al jaren 'in de familie'. Er werd zelfs weleens een baby benoemd in een belangrijke functie. Dat vond in die tijd iedereen heel gewoon. De regenten trokken zich steeds minder aan van wat de mensen in de stad wilden. Ze hielden hun baantje toch wel. Daar hoefden ze niets voor te kunnen: het hebben van de juiste achternaam was voldoende.

BRON 11 Een rijke koopman en zijn dochter op de stoep voor hun huis in Delft. Schilderij van Jan Steen, 1655.

Arm en rijk

Alleen een kleine groep mensen was rijk. Het waren de regenten, met hun goedbetaalde baantjes. Daaronder kwamen de groep van handelaren en bijvoorbeeld notarissen en advocaten. Ook zij waren vaak rijk en woonden in mooie huizen. Veel regenten en rijke kooplieden woonden in de zomermaanden niet in de drukke stad, maar in hun buitenhuis: een groot huis op een mooie plaats in de natuur.
De derde groep waren de ambachtslieden en mensen met een eigen winkeltje.
Alle andere stedelingen vormden samen de grootste groep. Het waren bijvoorbeeld de sjouwers in de havens, de bierdragers, de ongeschoolde werklui. Ze woonden in eenvoudige houten huizen. Hun kinderen konden niet naar school. Ze moesten hard werken. Als ze ziek werden, was dat een ramp, want dan verdienden ze niets en raakten alles kwijt. In de Gouden Eeuw zag je op straat daarom ook veel bedelaars.

Hoe gaat dat nú?

'Leden der Staten-Generaal.' Met deze woorden begint de koning op **Prinsjesdag** de troonrede. In de zaal zitten de leden van de Staten-Generaal van nu: de vergadering van de Eerste en Tweede Kamer samen.
De leden van de **Tweede Kamer** controleren de **ministers**. Doen zij hun werk goed? En gaat alles wel eerlijk? De Tweede Kamer mag ook nieuwe wetten bedenken, net als de ministers. Maar een wet wordt pas aangenomen als de meerderheid van de Tweede Kamer vóór de wet stemt.
De leden van de **Eerste Kamer** bekijken daarna een nieuwe wet nog eens goed. Klopt alles? De Eerste Kamer kan zelf geen nieuwe wetten maken of een wet veranderen.

regent
Rijke burger en bestuurder in een gewest of stad.
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
Naam van ons land vanaf 1588, na de onafhankelijkheid van Spanje.
stadhouder
Leider van het leger van de Republiek. Hij kwam uit de familie Van Oranje.
staten
Bestuur van een gewest.
Staten-Generaal
Hoogste bestuur van de Republiek. Vergadering van vertegenwoordigers van alle gewestelijke staten.
Eerste Kamer
In de Eerste Kamer zitten 75 leden. Zij controleren of een nieuwe wet die de Tweede Kamer heeft goedgekeurd, wel klopt.
minister
Lid van de regering.
Prinsjesdag
Derde dinsdag in september. Op die dag maakt de regering in de troonrede de plannen voor het komende jaar bekend.
Tweede Kamer
Volksvertegenwoordiging van 150 leden. De Tweede Kamer controleert de regering en stemt over nieuwe wetten.

1 4 Kunst in de Gouden Eeuw

Regenten en rijke kooplieden wilden hun huizen graag inrichten met mooie schilderijen en beelden. Ze lieten die maken door kunstenaars. Kunstenaars in de zeventiende eeuw verdienden er goed aan. Veel schilders uit de Gouden Eeuw zijn nu wereldberoemd.

Waarom vinden we schilderijen uit de Gouden Eeuw nog steeds mooi?

Iets voor aan de muur

Tot aan de Tijd van regenten en vorsten werkten kunstenaars, zoals beeldhouwers en schilders, vooral in opdracht van de kerk. De kerk was erg rijk. Kunstenaars maakten prachtige schilderijen en beelden om de kerkgebouwen te versieren. Bijvoorbeeld een schilderij over het leven van Jezus, of een beeld van een heilige. In de Gouden Eeuw waren de kerken in de Republiek protestants. Protestanten vonden dat er in de kerk geen schilderijen mochten hangen of beelden mochten staan. Kunstenaars kregen daarom geen opdrachten meer van de kerk. Hun schilderijen en beelden werden in de Republiek vooral gemaakt voor regenten en rijke kooplieden. Deze hadden veel geld te besteden. Zij woonden in grote huizen met veel lege muren. Ze lieten schilderijen maken van iets wat ze zelf mooi vonden, zoals een landschap.

BRON 12 Het glas lijkt wel echt doorschijnend en de citroen zou je zo van het doek kunnen pakken. Schilderij van Willem Claesz Heda, 1635.

BRON 13 Schaatsplezier in de zeventiende eeuw. Schilderij van Hendrik Avercamp, 1608.

Schilders

Iemand die schilder wilde worden, ging meestal in de leer bij een beroemde schilder. Van deze meester leerde de leerling-schilder de techniek. Er waren heel veel schilders in de Republiek. Om als schilder de kost te kunnen verdienen, moest je dus erg goed zijn. Veel schilders kozen daarom één onderwerp, bijvoorbeeld portretten, zodat ze daar heel goed in konden worden.
Er werden in de Gouden Eeuw vooral portretten, landschappen, zeegezichten en stillevens gemaakt. Een stilleven is een schilderij van alleen voorwerpen. De schilders probeerden alles zo echt mogelijk na te schilderen. Mensen verwonderden zich over de perfecte schildertechniek van Nederlandse schilders. Veel schilders uit de Gouden Eeuw zijn wereldberoemd geworden. Daarvan zijn Rembrandt van Rijn, Frans Hals, Jan Steen en Johannes Vermeer ook nu nog heel bekend.

Gebonden zijn aan tijd en plaats

Hoe mensen denken, hangt af van de omgeving en de tijd waarin zij leven. Niet alleen de tijd waarin je leeft zorgt ervoor dat je op een bepaalde manier over iets denkt. Ook veel persoonlijke zaken hebben er invloed op. Bijvoorbeeld je leeftijd, waar je geboren bent, je geloof, en of je een jongen of meisje bent. Daardoor kunnen mensen over dezelfde gebeurtenis verschillende meningen hebben, ook al leven die mensen in dezelfde tijd en op dezelfde plaats.

Portretten

In de Gouden Eeuw lieten veel regenten en rijke kooplieden een schilderij van zichzelf maken. Op die portretten zie je weinig pracht en praal. Kijk maar in bron 14: de achtergrond is leeg en laat niet zien hoe rijk deze man was. De man op het schilderij poseert niet stijf voor de schilder, maar zit er ontspannen bij. De schilder heeft geprobeerd het karakter van de man te schilderen. De regenten en rijke kooplieden vonden het niet nodig om de zaken mooier voor te stellen dan ze waren. Een portret uit de Republiek lijkt daardoor sterk op hoe de persoon er echt uitzag. In andere landen gaf meestal een vorst de opdracht voor een portret. Daarmee wilde hij indruk maken, dus hij moest er zo mooi en machtig mogelijk op staan. Op deze portretten lijken de personen meestal helemaal niet op de mensen die ze in het echt waren.

BRON 14 De lakenkoopman Pieter van de Broecke. Schilderij van Frans Hals, 1633.

1 5 Knappe koppen

In de zeventiende eeuw leefden in de Republiek veel geleerde mensen. Sommigen dachten na over belangrijke vragen in het leven en schreven daarover. Anderen gingen zelf onderzoek doen. Veel van deze geleerden werden wereldberoemd.

Welke beroemde wetenschappers leefden er in de Gouden Eeuw?

Naar school

In de zeventiende eeuw stond er in elke stad wel een school voor kinderen tussen de vijf en tien jaar. Er was meestal maar één klaslokaal. Daarin zaten kinderen van alle leeftijden bij elkaar. Een schoolmeester leerde hen lezen en schrijven. Omdat ouders zelf voor de school moesten betalen, gingen lang niet alle kinderen naar school.
Na de basisschool gingen kinderen uit rijke gezinnen vaak naar de Latijnse school. Daar leerden zij Latijn, Grieks, filosofie, godsdienst en 'welsprekendheid'. De Latijnse school bereidde de leerlingen voor op de universiteit.

Naar de universiteit

In Leiden was een belangrijke universiteit. Een aantal studenten van die universiteit is wereldberoemd geworden, zoals Hugo de Groot en Christiaan Huygens.
Hugo de Groot schreef boeken over geschiedenis, wetgeving en godsdienst. Zijn belangrijkste boek gaat over de zee. Volgens De Groot is de zee niemands bezit, maar van alle landen samen. Handel over zee moet daarom vrij zijn: iedereen die dat wil mag over de zee varen en proberen handel te drijven. De ideeën van Hugo de Groot worden in onze tijd nog steeds gebruikt, bijvoorbeeld door de Verenigde Naties.
Christiaan Huygens wist veel van wiskunde, natuurkunde en sterrenkunde. Hij ontwierp een slingeruurwerk: een klok die werkt door de slinger die eraan hangt. Door deze uitvinding kon voor het eerst in de geschiedenis de tijd heel precies worden gemeten. Huygens maakte ook sterrenkijkers. Hij ontdekte dat de ringen rondom de planeet Saturnus uit zwevende losse stenen bestaan. Bijzonder is ook dat hij nadacht over buitenaards leven.

BRON 15 Een schoolklas in Leiden. De meester is in slaap gevallen. Schilderij van Jan Steen, 1672.

Wetenschappelijk onderzoek

Christiaan Huygens wilde niet alleen nadenken over alles wat al bekend was. Hij vond het ook belangrijk om zelf onderzoek te doen, bijvoorbeeld met een proef. Hij keek nauwkeurig om te zien wat er gebeurde. Dat schreef hij heel precies op, en dacht dan na over waaróm het zo gebeurde. Daarna herhaalde hij de proef een paar keer. Ging het weer precies zo? Deze manier van onderzoek doen noemen we *wetenschappelijk onderzoek*. Ook andere geleerden in de zeventiende eeuw werkten op deze nieuwe manier. Studenten aan de universiteit leren sinds die tijd hoe zij op een wetenschappelijke manier onderzoek moeten doen.

BRON 16 Een astronoom (sterrenkundige) bestudeert een hemelglobe. Schilderij van Johannes Vermeer, 1668.

Vreemde beestjes

Ook buiten de universiteit deden knappe koppen belangrijke ontdekkingen. Bijvoorbeeld Antonie van Leeuwenhoek. Hij had een winkel in stof en garen. Maar echt leuk vond hij het niet om in de winkel te werken. In zijn vrije tijd las hij alles wat los en vast zat. Hij ontdekte hoe hij heel sterke lenzen kon slijpen, waarmee hij allerlei details kon zien. Die gebruikte hij om de stoffen in zijn winkel te controleren. Maar ook plaatste hij deze lenzen in een zelfgemaakte microscoop. Daarmee bekeek hij waterdruppels, bloed, speeksel en sperma. Wat hij toen zag, had tot die tijd nog nooit iemand gezien. Hij zag er miljoenen kleine 'beestjes' in zwemmen.

BRON 17

In 1716 schreef Antonie van Leeuwenhoek:
'Mijn werk, dat ik lang gedaan heb, deed ik niet om beroemd te worden, maar puur en alleen omdat ik verschrikkelijk nieuwsgierig ben naar kennis. En als ik iets ontdekt heb, vind ik dat het mijn plicht is om het de wereld te laten weten.'

naar: een brief van Antonie van Leeuwenhoek, 1716.

Veilig voor geleerden

In de Republiek woonden kooplieden uit alle windstreken. In de Republiek was meer vrijheid. De bestuurders van de Republiek bemoeiden zich nauwelijks met het geloof van de burgers. Dat gebeurde wel in andere landen, zoals Frankrijk. Joden en protestanten waren daar niet meer welkom. Veel geleerden vluchtten daarom naar de Republiek. Daar mochten ze onderzoeken en schrijven wat ze wilden. Die vrijheid is goed voor de wetenschap.
Ook de joodse filosoof Spinoza was blij met de vrijheid in de Republiek. Zijn familie was gevlucht uit Portugal. Een filosoof denkt na over alle dingen en problemen die mensen kunnen tegenkomen in het leven. Spinoza schreef boeken over het geloof en de politiek. Zijn ideeën waren voor veel mensen bedreigend. De Bijbel legde hij heel vrij uit. God was volgens Spinoza geen superwezen, maar zat in de natuur en in de mens zelf. Spinoza was een voorstander van democratie. Hij vond dat een volk zichzelf moest regeren. Dat in andere Europese landen koningen alle macht hadden, keurde hij af.

BRON 18

Spinoza schreef dat hij geluk had in de Republiek te leven:
'... omdat wij het geluk hebben in een republiek te leven waarin ieders mening vrij en ongehinderd is. Waar iedereen God op zijn eigen manier mag eren en waar vrijheid wordt gezien als het hoogste en meest kostbare goed.'

naar: Baruch Spinoza, Tractatus theologico-politicus, *1670.*

1 6 Dit heb je geleerd

DIT WEET JE NU

1. Je weet waarom de VOC en de WIC werden opgericht.
2. Je weet hoe ons land in de zeventiende eeuw rijk werd.
3. Je weet hoe de Republiek werd bestuurd.
4. Je weet waarom we schilderijen uit de Gouden Eeuw nog steeds mooi vinden.

DIT KUN JE NU

Je kunt begrijpen waarom mensen verschillend denken, omdat hun mening sterk afhangt van de omgeving en de tijd waarin zij leven.

BEGRIPPEN

compagnie
droogmakerij
Gouden Eeuw
grachtengordel
regent
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
stadhouder (in de Republiek)
stapelmarkt
staten
Staten-Generaal
Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)
West-Indische Compagnie (WIC)

Eerste Kamer
minister
Prinsjesdag
Tweede Kamer

PERSONEN

Hugo de Groot (1583-1645)
Rechtsgeleerde in de Gouden Eeuw. Hij hielp regenten met goede raad. De Groot kreeg ruzie met de stadhouder. Hij wist uit zijn gevangenis te ontsnappen in een boekenkist.

Frans Hals (± 1583-1666)
Schilder in de Gouden Eeuw. Hals schilderde vooral portretten.

Christiaan Huygens (1629-1695)
Wiskundige, natuurkundige en sterrenkundige. Zijn bekendste uitvinding is het slingeruurwerk.

Jan Adriaanszoon Leeghwater (1575-1650)
Waterbouwkundige. Onder zijn leiding werd in 1612 het Beemstermeer met molens drooggemalen.

Anthonie van Leeuwenhoek (1632-1723)
Bioloog. Met een zelfgebouwde microscoop bestudeerde hij bacteriën, bloedcellen en zaadcellen. Hij noemde ze 'kleine dierkens'.

Maurits van Oranje (1567-1625)
Zoon van Willem van Oranje. Hij werd in 1586 stadhouder.

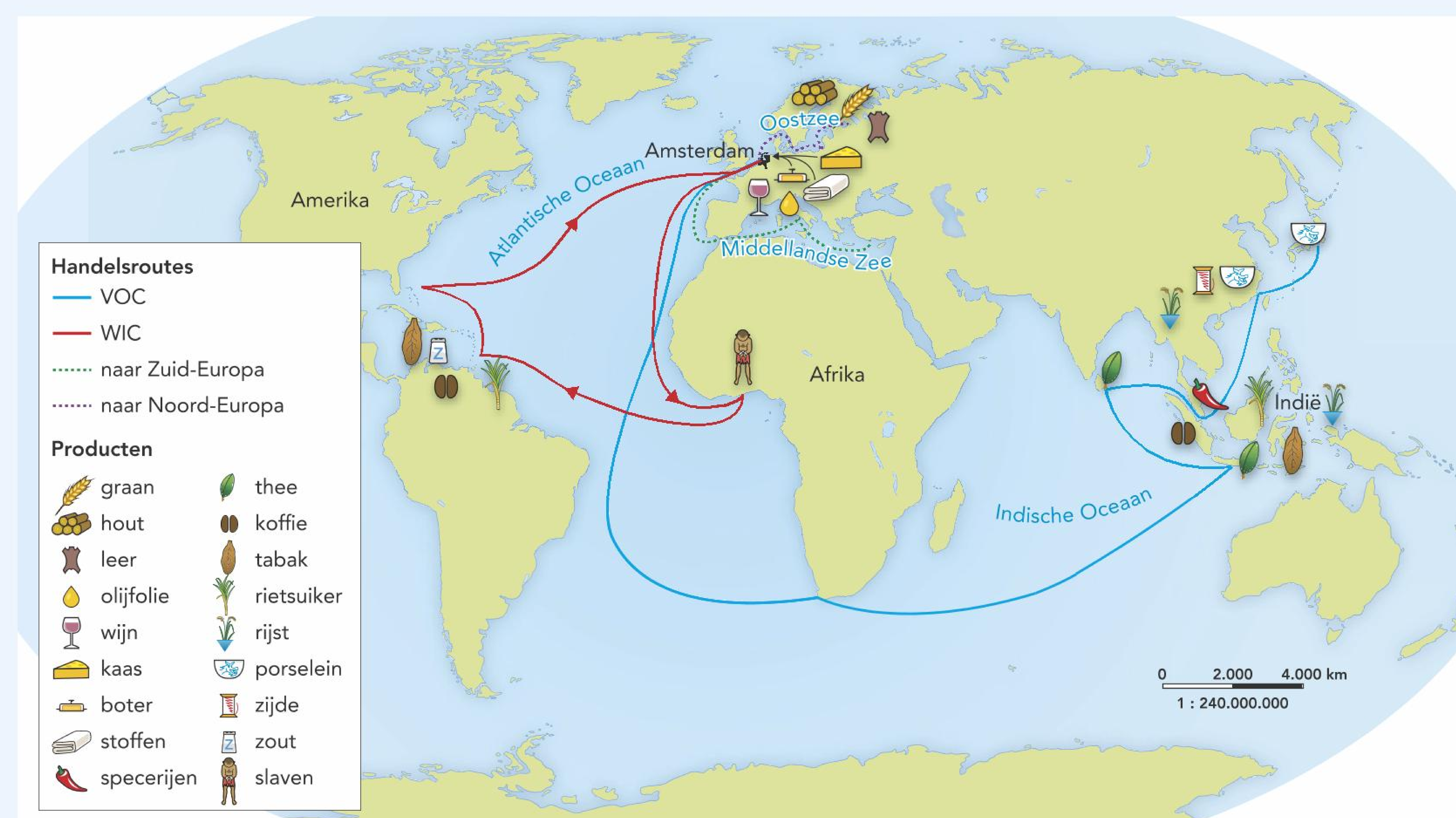
Rembrandt van Rijn (± 1606-1669)
Schilder in de Gouden Eeuw. Rembrandt gebruikte heel lichte en heel donkere kleuren, waardoor zijn schilderijen vol beweging en gevoel zijn.

Michiel de Ruyter (1607-1676)
Admiraal (hoogste bevelhebber) van de Nederlandse oorlogsvloot. Hij won in de drie oorlogen met Engeland een aantal grote zeeslagen.

Baruch Spinoza (1632-1677)
Filosoof. Spinoza vond vrijheid van mening erg belangrijk. Iedereen moet kunnen zeggen wat hij vindt, vond Spinoza.

Jan Steen (± 1625-1679)
Schilder in de Gouden Eeuw, vooral bekend om de grapjes die hij in zijn schilderijen verstopte.

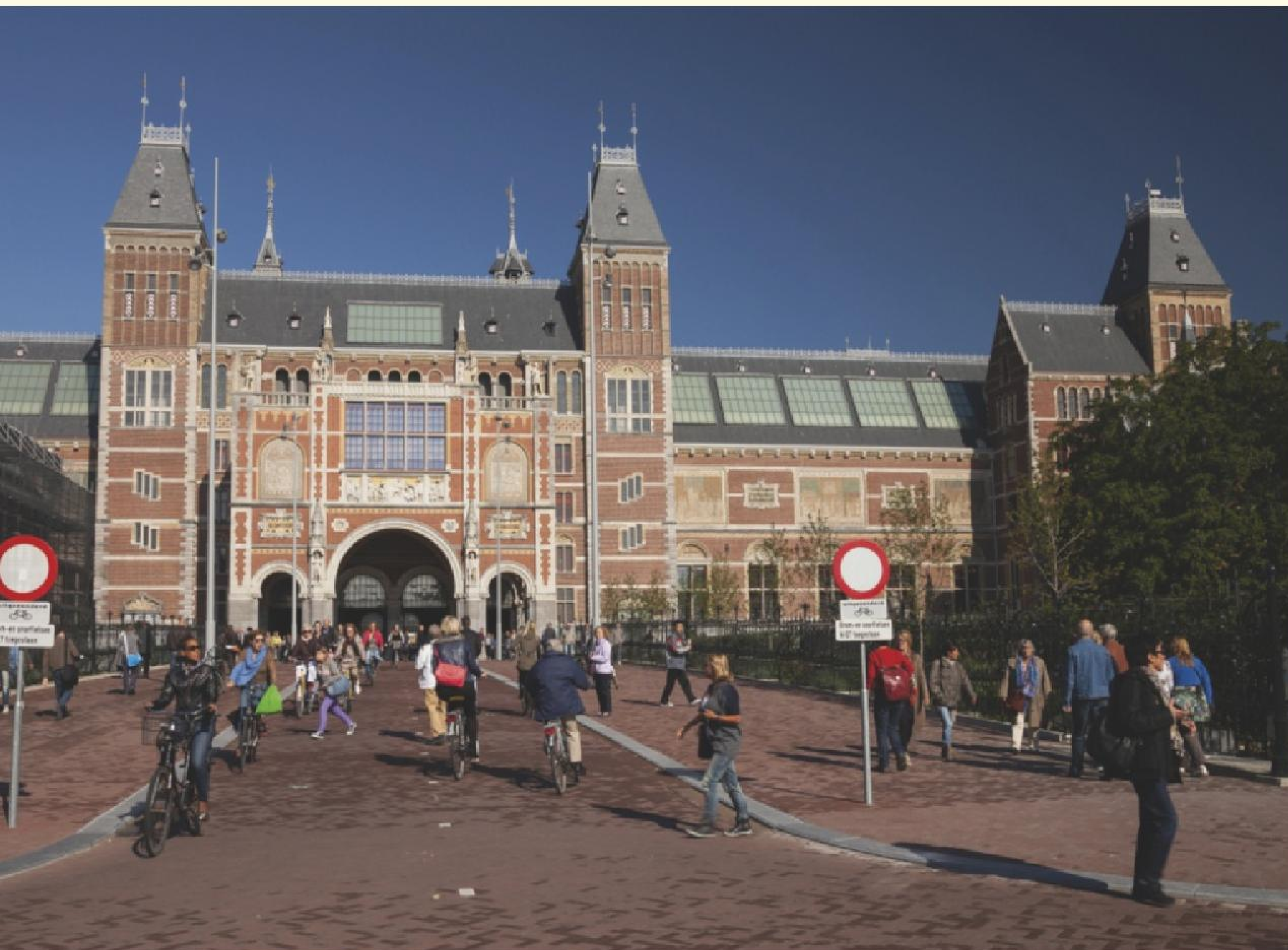
Johannes Vermeer (1632-1675)
Schilder uit de Gouden Eeuw. Op zijn schilderijen zorgen de lichtval en zachte kleuren voor een dromerige sfeer.

BRON 19 De handelsroutes van de VOC en de WIC.

1 Keuzeopdrachten

A Schilders uit de Gouden Eeuw

BRON 1 In het Rijksmuseum hangen veel schilderijen uit de Gouden Eeuw. Ze zijn elk miljoenen euro's waard.

BRON 2

Het wereldberoemde Rijksmuseum in Amsterdam is eigenlijk te groot om in één keer te bezichtigen. U vindt er de grootste en mooiste verzameling Hollandse kunst ter wereld, van vroege kerkelijke kunst tot de hoogtepunten van de Gouden Eeuw. Wie slechts tijd voor één bezoek heeft, moet in elk geval de zeventiende-eeuwse schilderijen van grootheden als Frans Hals, Vermeer en andere oude meesters bekijken, en natuurlijk mag u 'De Nachtwacht' van Rembrandt niet missen.

uit: Capitool Reisgidsen.

B Het avontuurlijke leven van Michiel de Ruyter

Van school

Michiel de Ruyter werd op 23 maart 1607 geboren in Vlissingen. Zijn ouders waren niet rijk. De kleine Michiel was erg ondeugend. Toen hij tien jaar was, beklom hij een kerktoren en werd hij van school gestuurd. Hij moest gaan werken in een touwfabriek. Een jaar later kon hij eindelijk pas doen wat hij echt leuk vond: varen. Michiel werd scheepsjongen op een koopvaardijschip. Het was hard werken, maar hij zag veel van de wereld en maakte snel promotie. Het leven op zee was spannend en gevaarlijk. De schepen vervoerden niet alleen handelswaar, maar er werd ook flink gevochten tegen piraten.

Van kwajongen tot Admiraal de Ruyter

In die tijd waren de bestuurders van de Republiek in een lastige situatie geraakt met Engeland. Afspraken om elkaars handelsschepen met rust te laten, mislukten. Het werd oorlog! Michiel de Ruyter was net weer gewend aan een rustig leventje op de wal, na al die spannende jaren op zee. Maar hij werd overgehaald om admiraal (hoogste bevelhebber) te worden van de Nederlandse oorlogsvloot. Door zijn kennis van de zee en slimme aanvalsplannen won hij in de drie Engelse oorlogen een aantal grote zeeslagen. Michiel de Ruyter werd heel populair. Er werden liedjes en gedichten over hem gemaakt.

Het rampjaar 1672

In het jaar 1672 bleek pas goed dat Michiel de Ruyter een echte held was. De Republiek zat toen in grote problemen. Zowel Engeland als Frankrijk verklaarden de oorlog aan de Republiek. Michiel de Ruyter had de leiding over de Nederlandse vloot van 75 schepen met aan boord 4200 kanonnen en 2100 soldaten. Dat was veel minder dan de vloot van Engeland en Frankrijk samen, die de Republiek aanvielen. Toch won hij het gevecht. Bij Kijkduin stonden duizenden mensen op het strand. In de verte zagen ze hoe de schepen van de vijand werden tegengehouden door de schepen van Michiel de Ruyter. De Republiek was gered!

Heldendood

Na de vierde Engelse zeeoorlog bleef Michiel de Ruyter op zee. Hij vocht tegen piraten of hielp andere landen een handje bij een zeegevecht. Hij stierf op 29 april 1676 nadat hij in een zeeslag bij Italië gewond raakte. Hij kreeg een prachtig graf in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Duizenden mensen liepen mee in de rouwstoet om hun held de laatste eer te bewijzen.

BRON 1 Michiel de Ruyter. Schilderij van Ferdinand Bol, 1650.

BRON 2 De zeeslag bij Kijkduin. Michiel de Ruyter verslaat de Engelse vloot. Schilderij van Willem van de Velde, 1707.

BRON 3 Standbeeld van Michiel de Ruyter op de boulevard van Vlissingen.

C Weeskinderen in Amsterdam

BRON 1 De poort naar het Burgerweeshuis.

▶ Burgerweeshuis

De poort in bron 1 vind je midden in de drukste winkelstraat van Nederland: de Kalverstraat in Amsterdam. In de zeventiende eeuw was dit de toegangspoort naar het Burgerweeshuis. Daar werden kinderen opgevangen waarvan de ouders waren overleden of verdwenen. Het Burgerweeshuis was een soort dorpje midden in de drukke stad. Binnen de muren was alles voor de weeskinderen aanwezig: slaapzalen, eetzalen, keukens, schooltjes, ziekenzalen, werkplaatsen, een bierbrouwerij, een bakkerij enzovoort.

BRON 2 De gevelsteen met weeskinderen boven de poort.

BRON 3 Weeskinderen in de eetzaal. Schilderij van Jan Victors, ± 1657.

▶ Vol

Veel mensen wilden in de Gouden Eeuw in Amsterdam wonen. De stad groeide razendsnel. Door de slechte hygiëne en enkele pestepidemieën waren er rond 1650 veel weeskinderen in de stad. Het weeshuis zat met ongeveer 900 weeskinderen helemaal vol.
Het weeshuis werd bestuurd door regenten. Zij beheerden het geld en bepaalden de regels en straffen. Alleen kinderen van Amsterdammers waren welkom. Hun ouders moesten officieel als Amsterdams burger geregistreerd staan. Vondelingen en kinderen van bedelaars werden niet toegelaten. Gelukkig waren er nog meer weeshuizen in Amsterdam. In het Aalmoezeniersweeshuis bijvoorbeeld waren vondelingen en kinderen van bedelaars wel welkom.

▶ Strenge regels

Kinderen in het weeshuis gingen tot hun twaalfde jaar naar school. Daarna moesten ze werken. De jongens leerden een ambacht, bijvoorbeeld timmerman. De meisjes leerden handwerken. Omdat het om honderden kinderen ging, golden er strenge regels. Eén keer per week mochten de weeskinderen door de poort naar buiten. Ze gingen dan naar de kerk. Dat was een van de weinige momenten dat de meisjes en jongens elkaar zagen. Ook op straat moesten de wezen zich netjes gedragen, omdat ze erg herkenbaar waren door hun kleding. De linkerkant van de jurken en jassen was felrood en de rechterkant was zwart.

2 Van pruikentijd naar revolutie

BRON 1 Iedereen kijkt naar de Franse koningin Marie-Antoinette en haar man koning Lodewijk XVI, hier gespeeld door acteurs in een film uit 2006. In de achttiende eeuw droegen rijke mensen pruiken. De dames aan het hof versierden hun torenhoge kapsels met diamanten, parels, bloemen, linten, poeder en veren. Marie-Antoinette had zelf een hekel aan pruiken.

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700 - 1800)
In het wit zie je een guillotine. Met dit apparaat werden mensen onthoofd in de Franse Revolutie. Op de achtergrond doen mannen een natuurkundige proef. In de achttiende eeuw gingen mensen het belangrijk vinden om zelf onderzoek te doen.

BRON 2 Door de Franse Revolutie raakte Marie-Antoinette alles kwijt. In 1793 werden zij en haar man onthoofd. Zelfs op het schavot bleef de koningin beleefd. Ze verontschuldigde zich, toen ze per ongeluk op de voet van de beul stapte.

BRON 3 Op 30 april 2013 kreeg Nederland een nieuwe koning. Veel mensen gingen naar Amsterdam, om op de Dam koning Willem-Alexander en koningin Maxima toe te juichen. De mensen op de foto staan ook op de Dam, maar zij demonstreren tegen de monarchie.

FENIKS VERHALENBOEK
13-14

Waarover gaat dit hoofdstuk?

Op een plein in Parijs klinkt tromgeroffel. Een kar met daarop een vrouw rijdt het plein op. Ze draagt een witte jurk en is bleek en mager. Vettig haar piekt onder haar muts uit. Is dit koningin Marie-Antoinette? Van alle pracht en praal is niets meer over. Ze klimt het schavot op. Haar muts valt op de grond. Het tromgeroffel wordt luider. Opeens is het doodstil. Dan suist het grote hakmes omlaag. Oorverdovend gejuich klinkt op. De koningin is onthoofd.

Marie-Antoinette en haar man Lodewijk XVI woonden in Versailles, het grootste paleis van Europa. In het paleis woonden duizenden mensen: leden van de koninklijke familie, hoge edelen, bedienden en ambtenaren. Hier leefde iedereen in rijkdom. Het paleis was prachtig ingericht met meubelen, schilderijen, plafondschilderingen en beeldhouwwerken. Achter het paleis lagen de koninklijke tuinen en jachtgronden, een gebied van wel 1600 voetbalvelden groot.
De meeste andere Fransen waren arm en leden honger. In 1789 vonden veel mensen deze ongelijkheid niet meer gewoon. Er kwam kritiek op de kleine groep rijken, die alle macht had. De mensen kwamen in opstand! Ze eisten vrijheid en gelijkheid voor iedereen. Er kwam in Frankrijk een revolutie, waarbij het volk de macht greep. Als een volk zichzelf bestuurde, zou het beter gaan, hoopten veel mensen. In 1792 werd de koning afgezet. Lodewijk XVI en Marie-Antoinette werden in 1793 onthoofd.

Vrijheid en gelijkheid voor iedereen klinkt mooi. Maar het was moeilijk om alle mensen vrijheid en gelijkheid te geven. En dan waren er ook nog de slaven in Amerika. Hadden zij ook recht op vrijheid en gelijkheid? Ja, vond een kleine groep mensen. Na een lange strijd werd in de negentiende eeuw de slavernij afgeschaft.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | na Chr. →

2 1 Slaven op de plantages

Vanaf de zeventiende eeuw zeilden Nederlandse schepen van de West-Indische Compagnie naar het Caribische gebied. Ze haalden er producten die mensen in Europa graag wilden kopen. Maar er werd ook gehandeld in slaven.

? Hoe ontstond de slavenhandel en waarom kwam daar verzet tegen?

▶ Antillen en Suriname

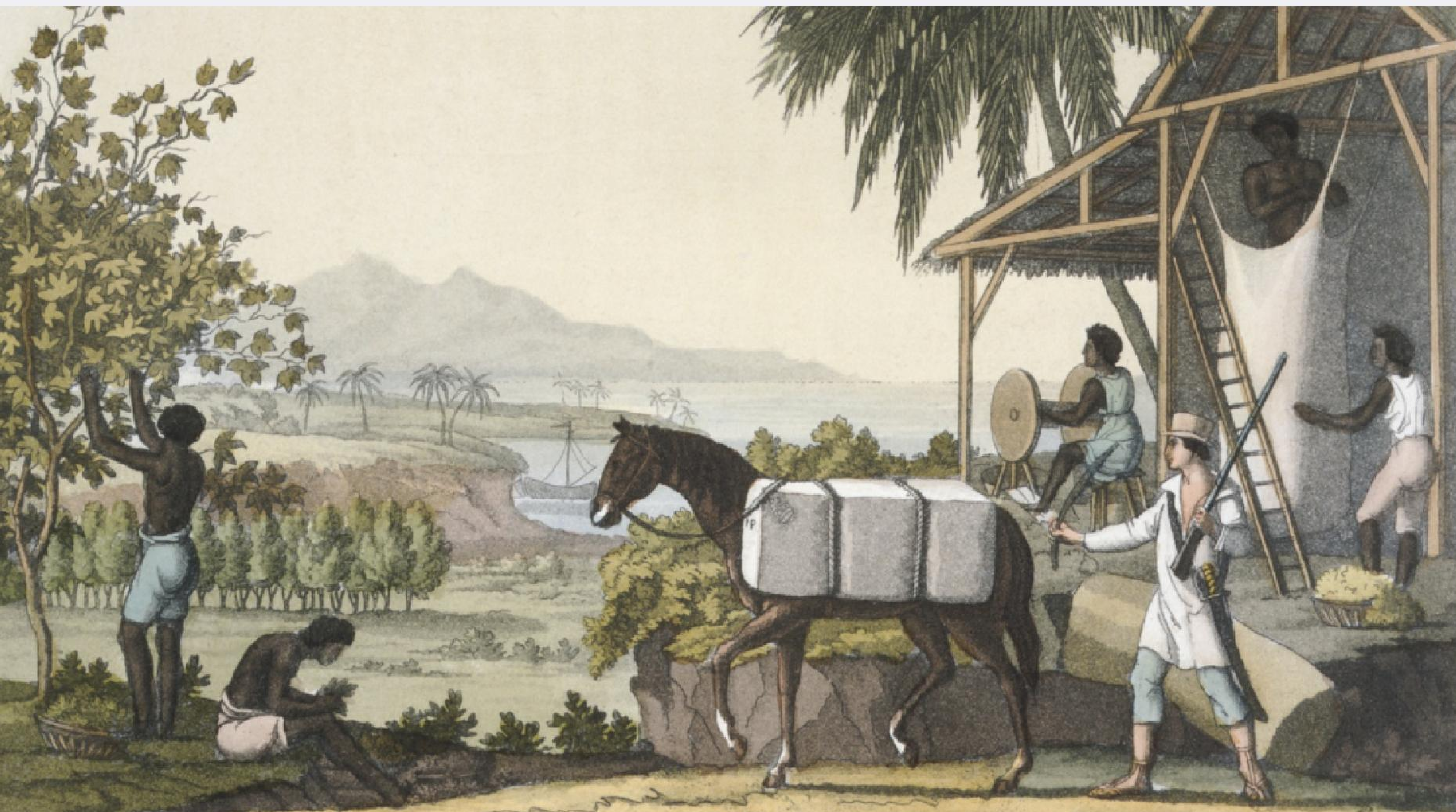
In 1634 had de WIC het eiland Curaçao veroverd. Ook de eilanden Aruba, Bonaire, Sint Eustatius en Sint Maarten kwamen in bezit van het Nederlandse bedrijf. Deze eilanden samen noemen we nu de Antillen. Curaçao was te droog voor landbouw. Daarom werd dit eiland vooral gebruikt als een plek om slaven door te verkopen.

In 1667 werd Suriname een Nederlandse kolonie. De ontwikkeling van Suriname verliep heel anders dan die op de Antillen. De grond in Suriname was heel vruchtbaar. Nederlanders legden er daarom grote **plantages** aan. Daarop verbouwden ze producten die mensen in Europa graag kochten, zoals suiker, koffie, cacao, tabak en katoen.

▶ Dwangarbeid in Amerika

Het zware werk op de plantages deden zwarte slaven. Ze waren per schip uit West-Afrika gehaald. In Amerika werden deze mensen aan de planters (eigenaar van een plantage) verkocht. Sommige planters waren goed voor hun slaven, maar anderen helemaal niet. De slaven maakten lange dagen. De opzichters waren streng. Wie niet hard genoeg werkte of probeerde te vluchten, kreeg met de zweep. Soms durfden slaven toch in opstand te komen of te vluchtten.

Niet alle slaven hadden het zo zwaar. Een vakman, zoals een metselaar of timmerman, deed lichter werk en had het daardoor wat beter. Ook een huisslaaf had het soms goed en werd gewaardeerd door zijn meesters. Maar dit was maar een kleine groep, en deze mensen waren niet vrij.

BRON 4 Een katoenplantage. Slaven verbouwen katoen en zorgen voor het vervoer. Tekening uit 1830.

BRON 5 John Stedman, een Europese soldaat, was van 1772 tot 1777 in Suriname. Later schreef hij een boek over zijn reis. Daarin vertelde hij ook hoe planters hun slaven behandelden. Deze tekening komt uit dat boek. De man was voor straf opgehangen aan een ijzeren haak. Toen hij na drie dagen nog leefde, sloeg een soldaat hem uit medelijden dood.

▶ Handel in mensen

Slavernij was in de achttiende eeuw normaal, ook in Afrika. Als daar twee stammen oorlog hadden, namen de overwinnaars de verliezers als slaven mee. Ook de Arabieren handelden al eeuwenlang in slaven.

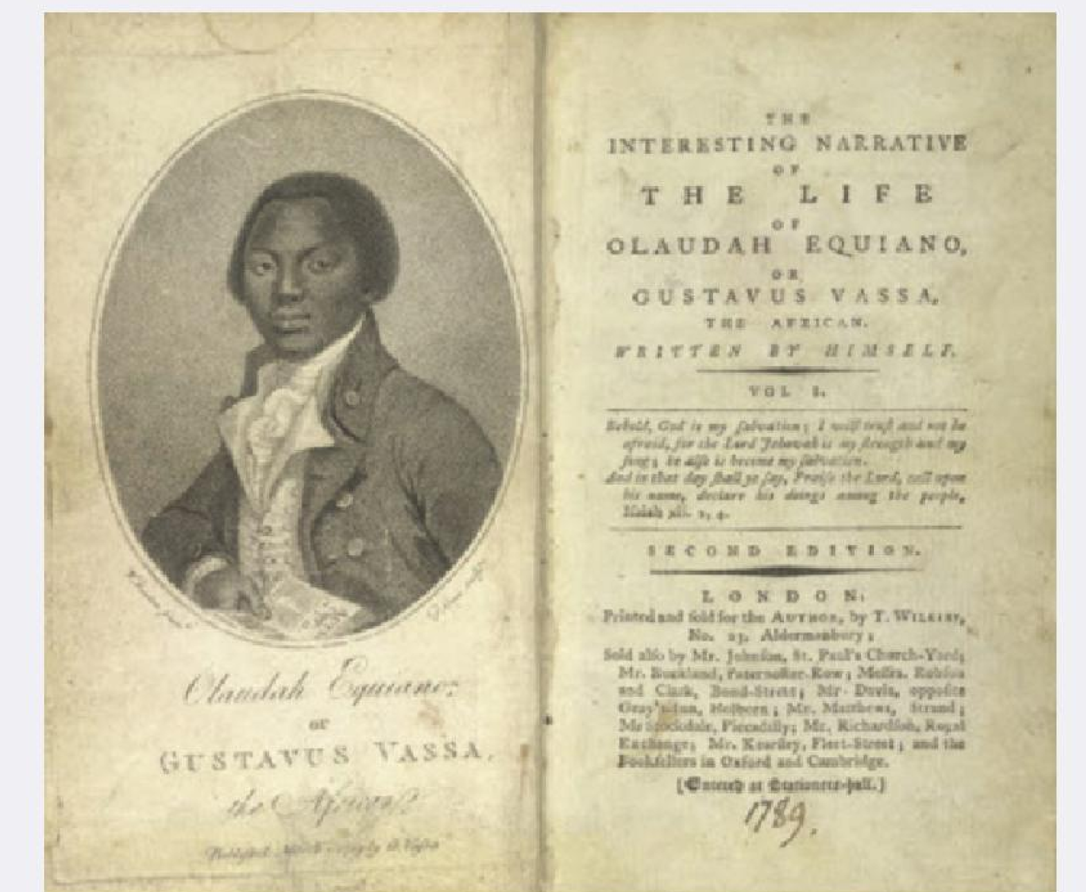
Europese handelaren maakten daar handig gebruik van. Ze ruilden de slaven tegen textiel, gereedschap en geweren. Met die wapens kon een Afrikaanse vorst makkelijk een volgende stammenoorlog winnen. De handelaren wisten daardoor zeker dat er altijd genoeg nieuwe slaven waren.

Veel handelaren gingen in de slavenhandel. Je kon er goed mee verdienen. In een periode van tweehonderd jaar zijn er elf miljoen zwarte Afrikanen als slaaf naar Amerika gebracht. Daarvan is een half miljoen door Nederlanders vervoerd.

▶ Abolitionisme

In 1789 eiste het Franse volk meer vrijheid en gelijkheid. Door deze nieuwe ideeën gingen sommige Europeanen ook anders over slavernij denken. Als álle mensen rechten hadden, dan gold dat toch ook voor zwarte mensen? Andere mensen vonden het niet bij het christelijke geloof passen om mensen als slaven te hebben.

In Engeland richtten mensen een vereniging op tegen de slavenhandel. Ze noemden zich **abolitionisten** (*to abolish* is Engels voor 'afschaffen'). Eerst kregen ze veel tegenstand van planters, scheepseigenaren, handelaren en bankiers. Maar ze wisten zo veel mensen te overtuigen dat in 1806 de Engelse regering de slavenhandel verbood. Wie slaven had, mocht ze houden. Omdat daarna de slavenhandel stiekem doorging, werd in 1833 de slavernij in alle Engelse koloniën verboden. Pas in 1865 schaften de Verenigde Staten de slavernij af. In Nederland gebeurde dat in 1863.

BRON 6 Olaudah Equiano werd als kind ontvoerd uit een dorpje in West-Afrika en als slaaf aan Europese handelaren verkocht. Toen hij dertig jaar was, kocht hij zichzelf vrij. Hij reisde naar Europa, schreef een boek over zijn leven en werd een beroemde abolitionist.

abolitionist
Iemand die in de achttiende en negentiende eeuw streed voor afschaffing van de slavernij.

plantage
Groot landbouwbedrijf, meestal in de tropen, waar meestal één product wordt verbouwd.

slavernij
Als een mens als iemands bezit wordt gezien en gedwongen voor hem moet werken.

2 2 Het is oneerlijk verdeeld

Ons land was in de zeventiende en achttiende eeuw een republiek. Dat was bijzonder in die tijd. In andere Europese landen waren machtige vorsten aan de macht. Bijvoorbeeld koning Lodewijk XVI van Frankrijk, die absoluut regeerde.

? Wat is absolutisme en welke kritiek kwam daarop?

De koning van Frankrijk

De Franse koning Lodewijk XVI had vrijwel alle macht in zijn land. Hij liet de hoge edelen bij zich in zijn paleis bij het plaatsje Versailles wonen. Trouwe edelen beloonde hij met speciale taken en mooie baantjes. Iedereen aan het hof probeerde voorrechten van de koning te krijgen. Hoe meer voorrechten je had, hoe belangrijker je was. Op die manier hield de koning de edelen in zijn macht.
De koning regeerde over het land, samen met zijn ministers en ambtenaren. Maar zij moesten precies doen wat de koning zei. Zelf hoefde hij zich voor niemand te verantwoorden. Het gewone volk had bijna niets te vertellen en mocht vrijwel geen kritiek hebben. Deze manier van regeren heet **absolutisme**.
De koning, koningin en de edelen leefden in grote rijkdom. Ook de ministers hadden vaak een eigen paleis. Hoge geestelijken, de mensen van de eerste stand, hadden het ook goed.

De derde stand

Al die paleizen, de feesten, de kleren – wie betaalde dat? Dat deed de derde stand: de burgers, ambachtslieden, winkeliers en boeren. Samen waren zij de grootste groep. Zij betaalden belasting, heel veel belasting. De eerste en tweede stand – de geestelijken, de adel, de ministers en de koning – hoefden geen belasting te betalen.
De derde stand had het zwaar. Veel ambachtslieden verdienden weinig. Vooral boeren waren erg arm. Ze moesten hard werken voor hun bestaan. Vaak moesten ze óók werken voor hun adellijke landheer, die ver weg in Versailles aan het feesten was. Soms viel de oogst tegen. Dan leden een boer en zijn gezin honger.
De mensen van de derde stand vonden dit niet eerlijk. Ze moesten belasting betalen, maar mochten niet meebeslissen waaraan dat geld werd uitgegeven. Ze hoorden de verhalen over het luxe leven dat hun koning en koningin, de adel en de geestelijken leidden. En ze beseften dat zíj dat betaalden.

BRON 7 Versailles: het paleis en de tuinen. Schilderij uit 1695.

BRON 8 De Franse koning Lodewijk XVI. Schilderij uit 1777.

Ruzie

Aan het eind van de achttiende eeuw had de derde stand het slechter dan ooit. Zowel in 1788 als in 1789 mislukten de oogsten. Het brood werd daardoor duurder. Er was weinig werk. Miljoenen Fransen leden honger. De Franse schatkist raakte leeg.
Koning Lodewijk wilde extra belasting heffen. Maar omdat hij begreep dat de derde stand niet nog meer belasting kon betalen, zouden dit keer ook de edelen en geestelijken mee moeten betalen. Hiervoor had hij echter toestemming nodig van de drie standen.
In 1789 riep de koning de drie standen in een grote vergadering bijeen. Dat was al 175 jaar niet meer gebeurd. De koning hoopte dat de standen hem zouden helpen bij het oplossen van alle geldproblemen. Maar de vergadering verliep anders: de drie standen kregen ruzie met elkaar. De adel en de geestelijkheid wilden geen belasting betalen. De derde stand eiste meer invloed. De koning weigerde die te geven. Boos verliet de derde stand de vergadering.

BRON 9 Op 5 mei 1789 riep koning Lodewijk XVI de drie standen bij elkaar in een vergadering. Schilderij uit 1839.

Bronnen

Een *directe bron* geeft rechtstreeks informatie over gebeurtenissen en personen uit het verleden. Een brief van Lodewijk XVI is een directe bron. Boeken die andere mensen later over deze koning schreven, zijn indirecte bronnen. Een *indirecte bron* is gemaakt door iemand die niet bij de gebeurtenis was.
Bronnen geven ons informatie uit het verleden. Om informatie uit een bron te halen, moet je eerst weten waarvoor de bron *bruikbaar* is. Op welke vragen kan de bron een antwoord geven? Soms heb je zelf een vraag. Dan kijk je of de bron bruikbaar is voor jouw antwoord.

absolutisme
Vorm van regeren waarbij een koning alle macht heeft.

2 3 Verlangen naar vrijheid

In 1789 kwamen de Fransen in opstand tegen hun koning. Het was het begin van een revolutie.

Kreeg het Franse volk meer vrijheid door de Franse Revolutie?

Ideeën van de Verlichting

Wat is waar? Hoe werkt de natuur? Is een gewoonte altijd juist? Zulke vragen stelden geleerden zichzelf in de achttiende eeuw. Ze geloofden niet meer zomaar alles wat volgens kerk, koning of traditie waar was. Ze geloofden alleen in feiten. Daarvoor moest je je verstand gebruiken en wetenschappelijk onderzoek doen, vonden ze. Deze manier van denken noemen we de **Verlichting**.

De geleerden dachten ook na over het bestuur van een land. Wie heeft eigenlijk het recht om te regeren? Is een koning benoemd door God? Ideeën waarover nu iedereen het eens is, zijn door de mensen van de Verlichting bedacht. Bijvoorbeeld:

- Mensen in een land hebben grondrechten. Hun regering moet die **grondrechten** beschermen.
- Leiders van een land moeten naar het volk luisteren.
- De macht in een land moet verdeeld zijn over drie groepen: een groep die de wetten maakt, een groep die wetten uitvoert, en een groep die rechtspreekt. Die groepen moeten onafhankelijk van elkaar zijn.

Hoe gaat dat nú?

Als mensen willen samenleven, moeten ze rekening houden met elkaar. Daarvoor moeten ze afspraken maken. Dat geldt ook voor een land. De afspraken in een land staan in wetten. Iedereen in het land moet zich daaraan houden. Van de wetten is de **grondwet** het belangrijkst, omdat daarin de spelregels van het land staan. Alle andere wetten moeten kloppen met de grondwet. Iedereen in het land moet zich aan de wet houden.

Voor de regering van een democratisch land is een grondwet heel belangrijk. Door een goede grondwet zijn alle andere wetten eerlijk en wordt niemand voorgetrokken of gediscrimineerd. In de grondwet staan:

- de grondrechten en plichten van de burgers van het land
- de regels waaraan de regering en de koning zich moeten houden.

BRON 10 In de koffiehuizen die toen in de mode waren, lazen mensen kranten met de laatste nieuwtjes. Ze bespraken de Verlichtingsideeën en vertelden elkaar de laatste roddels over Marie-Antoinette.

Revolutie!

De ideeën van de Verlichting verspreidden zich snel. Toen de koning in 1789 nog steeds niet naar zijn volk wilde luisteren, durfden de mensen in opstand te komen. Op 14 juli 1789 bestormden Parijzenaars de Bastille, de gevangenis waar de koning tegenstanders opsloot. Veel gevangen vonden ze er niet, maar wel een heleboel wapens. Ze doodden de gevangenisdirecteur, staken zijn hoofd op een piek en brachten dat naar Versailles. Daar namen ze de koning en de koningin gevangen.

Dit was het begin van de **Franse Revolutie**. Overal in het land kwamen mensen in opstand. De leiders van de revolutie wilden een einde maken aan de honger en de armoede. Ze wilden een eerlijke regering voor hun land en gelijke rechten voor iedereen. Ze maakten een grondwet voor Frankrijk. Daarin stond hoe het land voortaan bestuurd zou worden. De koning werd afgezet: weg met monarchie!

BRON 11 14 juli 1789. Fransen bestormen de Bastille en nemen de directeur gevangen. Tekening einde achttiende eeuw.

Jaren van terreur

Voor sommige leiders ging de revolutie niet snel genoeg. Zij wilden met alle geweld grote veranderingen doorvoeren. Iedereen die daar anders over dacht, noemden ze een tegenstander van de revolutie. Tegenstanders werden onthoofd met de guillotine. Er volgden jaren van **terreur**, waarin ruim 15.000 mensen werden vermoord. Ook de afgezette koning Lodewijk XVI en zijn vrouw Marie-Antoinette kwamen onder de guillotine.

dictatuur
Land waarin één leider alle macht heeft en zijn volk onderdrukt.

Franse Revolutie
Periode van grote veranderingen van 1789-1799 in Frankrijk, toen de monarchie werd afgeschaft.

grondrecht
Een recht van de burgers van een land dat in een grondwet is vastgelegd.

terreur
Macht uitoefenen door geweld of daarmee te dreigen.

Verlichting
Periode in de zeventiende en achttiende eeuw toen mensen hun kennis wilden vergroten door hun verstand te gebruiken.

Napoleon

Napoleon Bonaparte was een generaal van het Franse leger. Hij haalde de ene overwinning na de andere en was geweldig populair. Tien jaar na de bestorming van de Bastille verlangde het Franse volk naar rust en vrede. De mensen waren teleurgesteld in de revolutie en haar leiders. Van de mooie idealen was maar weinig terechtgekomen. Gesteund door het volk kwam Napoleon aan de macht. Om een eind te kunnen maken aan de chaos in het land, kwamen er nieuwe wetten. Daarmee maakte hij van Frankrijk een **dictatuur**, met zichzelf als de machtigste man van het land.

grondwet
Belangrijkste wet van een land. Hierin staan de rechten en plichten van burgers en regering.

2 4 De Franse tijd in de Nederlanden

De Fransen wilden de ideeën van de revolutie ook naar andere landen brengen. Franse legers vielen verschillende buurlanden aan. In 1795 trok een Frans leger de Republiek binnen.

? Wat waren de gevolgen van de Franse Revolutie voor de Nederlanden?

Weg met de prins!

De nieuwe ideeën van de Verlichting bereikten ook ons land. Ze spraken vooral de **patriotten** aan, een groep mensen die genoeg had van de stadhouder, de prins van Oranje. Hij kreeg steeds meer macht en ging zich gedragen als een koning. De patriotten vonden het onzin dat iemand een land mag regeren vanwege zijn afkomst. Burgers kunnen dat best zelf, vonden ze. In 1787 probeerden ze de macht te grijpen. Maar dat mislukte. Veel patriotten vluchtten toen naar Frankrijk. Twee jaar later begon de Franse Revolutie. Door oorlogen bereikte die ook ons land. Het Franse leger en de eerder gevluchte patriotten trokken in 1795 de Republiek binnen. De stadhouder ging naar Engeland. Volgens de patriotten was de Republiek nu 'bevrijd'. De Fransen stonden toe dat de patriotten het land gingen regeren. Die noemden ons land toen de **Bataafse Republiek**. Alleen hadden niet zij, maar de Fransen de echte macht.

Nederland onder Frans bestuur

In 1804 was Europa met stomheid geslagen. Napoleon zette zichzelf de keizerskroon op het hoofd. Daarna kroonde hij zijn vrouw tot keizerin van Frankrijk. Veel aanhangers van Napoleon keerden zich nu van hem af. Ze waren diep teleurgesteld in hun held.
Keizer Napoleon maakte een einde aan het bestuur van de patriotten. Hij benoemde zijn broer Lodewijk tot koning van **Koninkrijk Holland**. Maar Napoleon vond al gauw dat Lodewijk niet streng genoeg was. De Nederlanders luisteren slecht naar hun nieuwe koning. Handeldrijven met Engeland was bijvoorbeeld verboden. Toch bleven de Nederlanders dit stiekem doen. Bovendien weigerden veel Nederlandse jongens de dienstplicht die Napoleon had ingevoerd. Ze wilden geen soldaat worden in het Franse leger. Napoleon ergerde zich hieraan. In 1810 stuurde hij Lodewijk weg. Napoleon maakte van de Nederlanden toen een provincie van zijn keizerrijk.

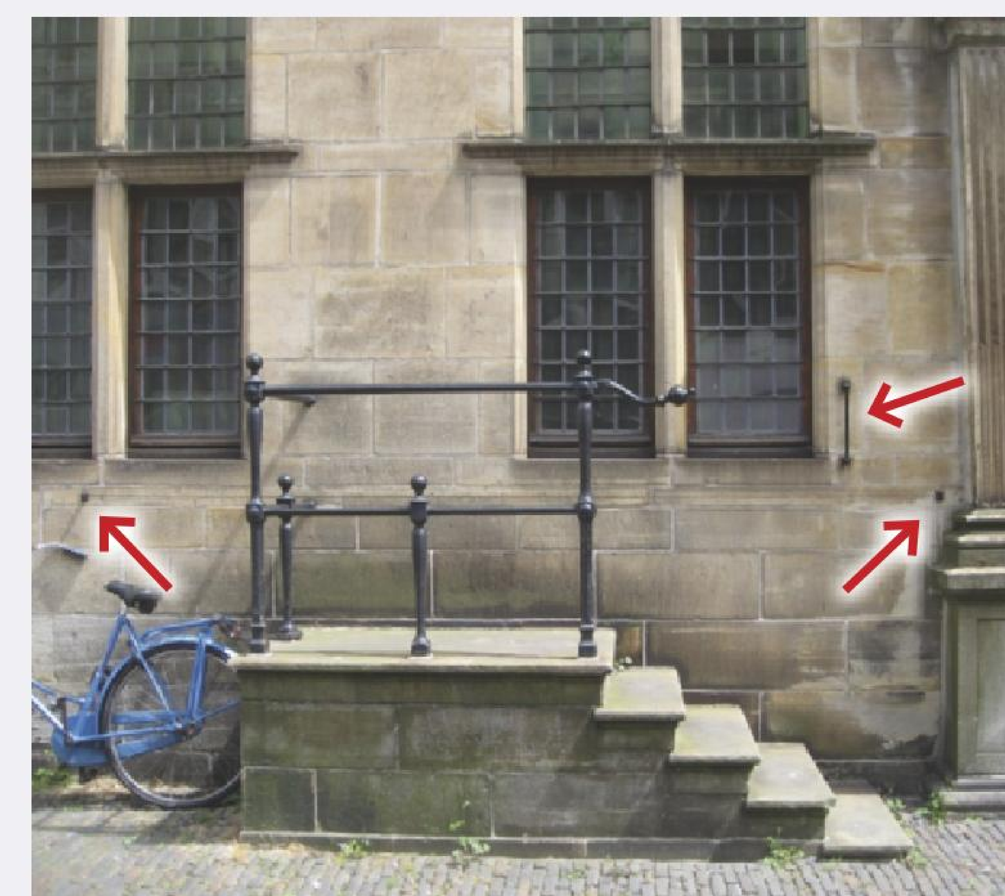
BRON 12 Napoleon tijdens een veldslag. Schilderij uit 1800.

Wat is gebleven?

De Franse tijd in Nederland duurde maar kort. Al in 1815 werd Napoleon verslagen door een groep Europese landen. Maar Napoleon had toen al een aantal wetten in ons land ingevoerd waardoor er meer gelijkheid tussen de mensen kwam en een eerlijke rechtspraak. Tot die tijd verschilden in ons land de wetten per streek. Door Napoleon werden de wetten in het hele land gelijk. Ook was er voor de wet geen verschil meer tussen gewone mensen en edelen. En de rechtspraak was voortaan openbaar. Er waren ook wetten gekomen voor huwelijk en echtscheiding. Verder voerde Napoleon de burgerlijke stand in: van alle burgers werden voortaan de naam en de geboortedatum opgeschreven door de overheid.

BRON 13 Op 9 oktober 1811 bezocht keizer Napoleon Amsterdam. Hier zie je hem op zijn witte paard op de Dam. Soldaten te paard vormen een erehaag. Schilderij uit 1811.

BRON 14 Aan de gevel van het stadhuis van Leiden hangen twee oude maten in de muur: de Rijnlandse voet en de Rijnlandse roede. Deze lengtematen gebruikten de Leienaren tot ver in de negentiende eeuw. Sommige bloembollentelers rekenen nog steeds in roedes.

Een grote verandering

Napoleon vond dat iedereen in zijn rijk dezelfde maten en gewichten moest gebruiken: de meter, de liter en de kilo. Heel handig, want maten en gewichten verschillen per stad of land. Napoleon stelde een meetstelsel voor dat de schaal tien gebruikt: het metriek stelsel. Maar het viel niet mee om de nieuwe maten en gewichten in te voeren. Mensen hielden nog lang vast aan de oude maten en gewichten, zoals el, voet, roede, pint, maatje of wichtje.

Bataafse Republiek
Naam van Nederland van 1795-1806, toen de patriotten de baas waren.

Koninkrijk Holland
Naam van Nederland van 1806-1812, toen de broer van Napoleon hier koning was.

patriot
Iemand die in de achttiende eeuw voor de Verlichtingsideeën was en tegen de prins van Oranje.

2 5 De Russische veldtocht

Napoleon regeerde als een dictator over bijna heel Europa. Opnieuw kwam de vrijheid van mensen in gevaar, want het volk had niets meer te zeggen.

Hoe kwam er een einde aan de macht van Napoleon?

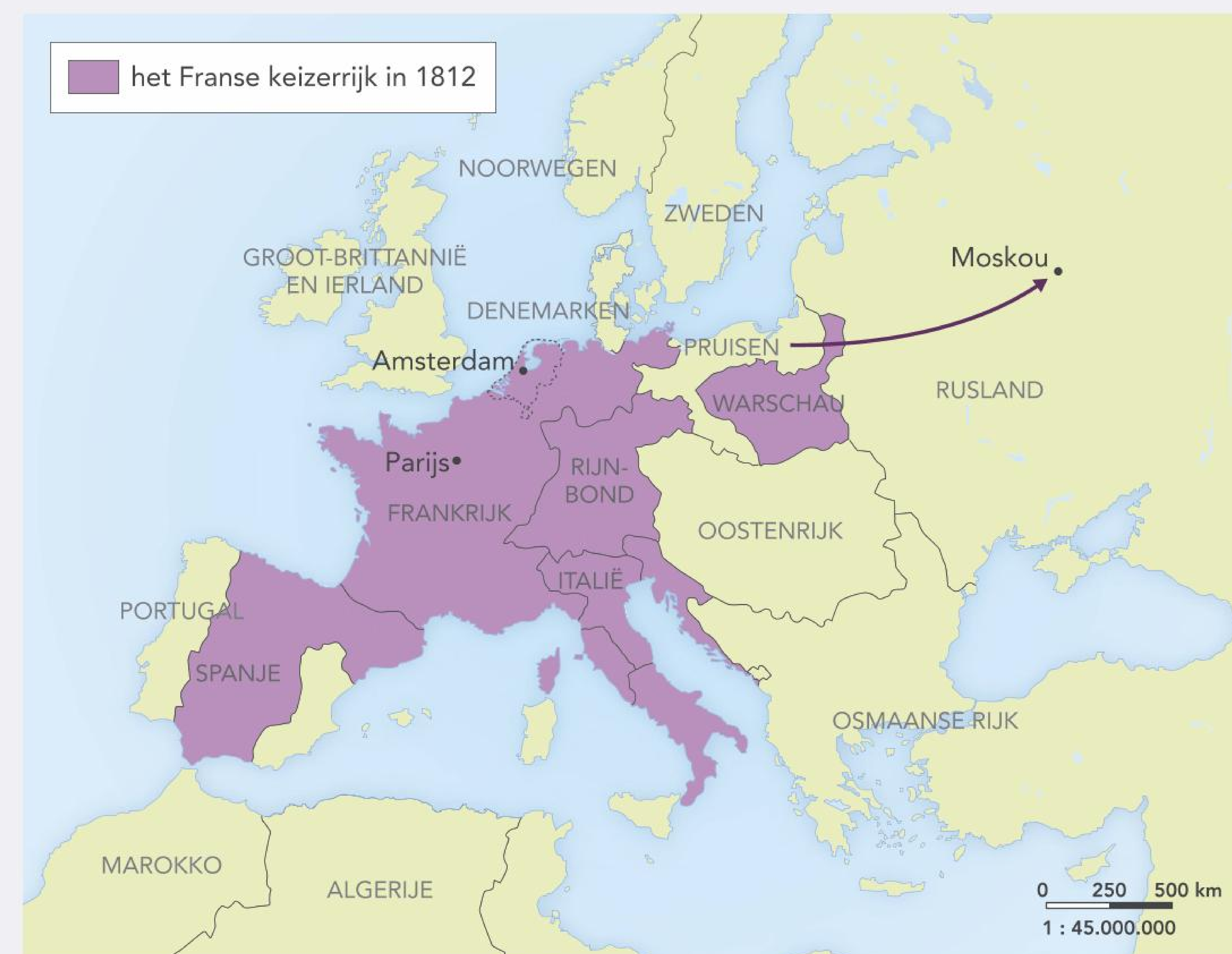
Leger van Napoleon

Napoleon veroverde veel landen. Zijn doel was om van Europa één groot rijk te maken. Daarom wilde hij ook Rusland veroveren. In 1812 viel hij dat land met een reusachtig leger binnen. Zijn leger bestond uit soldaten van landen waar hij de baas was: Fransen, Duitsers, Italianen, Polen, Zwitsers, Belgen en Nederlanders. Het waren beroepssoldaten en vrijwilligers, maar de meesten waren dienstplichtige soldaten.

BRON 15

Joseph Abbeel was in 1806 twintig jaar toen hij soldaat in het leger van Napoleon werd. Hij schreef in zijn dagboek:
'De volgende dag moest ik me om negen uur 's ochtends in Gent melden, om van daar als dienstplichtige soldaat te vertrekken. In Gent begaf ik mij naar het departementsbureau waar ik een uitstel van acht dagen aanvroeg en ook kreeg, zodat ik de tijd had om een jongeman te zoeken die in mijn plaats dienst zou willen nemen. Hij werd echter voor een onbeduidende kwaal afgewezen. Ik besloot toen om zelf mijn kans te wagen, omdat ik inzag dat dit begin weinig goeds voorspelde. Ik begaf mij naar het Augustijner klooster waar de ongelukkige dienstplichtigen werden ondergebracht.'

naar: Joseph Abbeel, Herinneringen, *1817.*

BRON 16 Het Franse keizerrijk in 1812. De pijl geeft de tocht van Napoleon en zijn leger door Rusland aan.

Nederlaag

De oorlog met Rusland werd een verschrikkelijke nederlaag voor Napoleon. De Russen hielden hem niet tegen bij de grens, zoals hij had verwacht. Ze lieten zich gewoon niet zien, zodat het Franse leger steeds verder het land in trok, op zoek naar de vijand. Napoleon vergiste zich in de enorme afstanden van het land. De Russen staken alle dorpen en steden in brand waar Napoleon langs zou komen. Zelfs hun hoofdstad Moskou. Toen Napoleon daar eindelijk aankwam, was er niets: een verlaten stad die in brand stond.

BRON 17

Jean François Dumonceau was een Nederlandse kapitein in het leger van Napoleon. Hij schreef over de aankomst bij Moskou:
'Tegen de avond is er aan de oostelijke hemel een prachtig schouwspel te zien. De hele hemel lijkt in de brand te staan. Ik denk eerst dat het het noorderlicht is, maar later begrijp ik dat het Moskou is dat in brand staat. (...) Kloosters en koepels vormen een bizar samenraapsel van weelderige paleizen en eenvoudige behuizingen, waarvan slechts de zwarte, door de branden aangetaste, ruïnes resten. De straten lijken geheel verlaten. Er is geen enkele beweging te zien.'

naar: Jean François Dumonceau, Dagboek, *1812.*

Waterloo

De oorlog met Rusland liep uit op een grote mislukking. Het grote leger van Napoleon was verslagen. Napoleon verloor zijn macht. Steeds meer landen keerden zich van Frankrijk af. In 1815 werkten ze samen in een grote veldslag tegen Napoleon. Bij het plaatsje Waterloo werd Napoleons leger verslagen. Napoleon werd gevangengenomen en verbannen naar een klein eilandje midden in de Atlantische Oceaan: Sint Helena. Daar stierf hij in 1821.

BRON 18

Dan begint het leger aan de terugtocht, bij het invallen van de winter. Van de half miljoen soldaten zouden er slechts 15.000 terugkeren. Alle anderen waren gestorven van de kou en de honger, door ziekte of uitputting. Dumonceau schreef over de terugtocht:
'Gieren en raven die sinds enige dagen ons vaste gezelschap vormen alsof ze een zekere buit achtervolgen, lijken zich hier in nog grotere aantallen gevestigd te hebben. (....) Een groot deel van het leger is inmiddels een ongeorganiseerde massa geworden. Deze losgeslagen soldaten zorgen voor steeds langere files voor de bruggen die we over moeten. Wie valt en niet meer kan opstaan, wordt vertrapt. (...) Zelfs een paard wordt proviand. Als het dier op het punt staat te bezwijken, wordt het nog voor het dood is aan stukken gescheurd. Iedereen probeert het beste stuk eruit te halen.

naar: Jean François Dumonceau, Dagboek, *1812.*

BRON 19

Dumonceau schrijft over de slachtoffers onder de soldaten:
'Ze zijn tegen een boom gaan zitten om te rusten. Eerst lijken ze alleen maar verdoofd, maar ze kunnen niet meer opstaan. Ze beginnen te schudden, het schuim op de mond. Vanaf dat moment zijn ze niet meer te redden. Soms zijn er nog een paar passanten met medelijden die gaan helpen, maar dat wordt snel minder. Vaker worden de slachtoffers al tijdens hun doodsstrijd beroofd. Hun schoenen, hun kleren, hun eten, alles wordt hun afgenomen nog voor ze dood zijn. Iedereen denkt alleen maar aan zichzelf.

naar: Jean François Dumonceau, Dagboek, *1812.*

BRON 20 Napoleon en zijn soldaten trekken zich terug uit Moskou. Van het grote leger was na de Russische winter bijna niets meer over. Schilderij uit het midden van de negentiende eeuw.

2 6 Dit heb je geleerd

DIT WEET JE NU

1 Je weet hoe de slavenhandel is ontstaan en waarom daar verzet tegen kwam.
2 Je weet wat absolutisme is en welke kritiek daarop kwam.
3 Je weet in hoeverre het Franse volk meer vrijheid kreeg door de Franse Revolutie.
4 Je weet welk gevolgen de Franse Revolutie had voor de Nederlanden.

DIT KUN JE NU

1 Je kunt directe en indirecte bronnen herkennen.
2 Je kunt bepalen waarvoor een bron bruikbaar is.

PERSONEN

Lodewijk XVI (1754-1793)
Koning van Frankrijk van 1774 tot 1792. Hij werd tijdens de Franse Revolutie onthoofd.

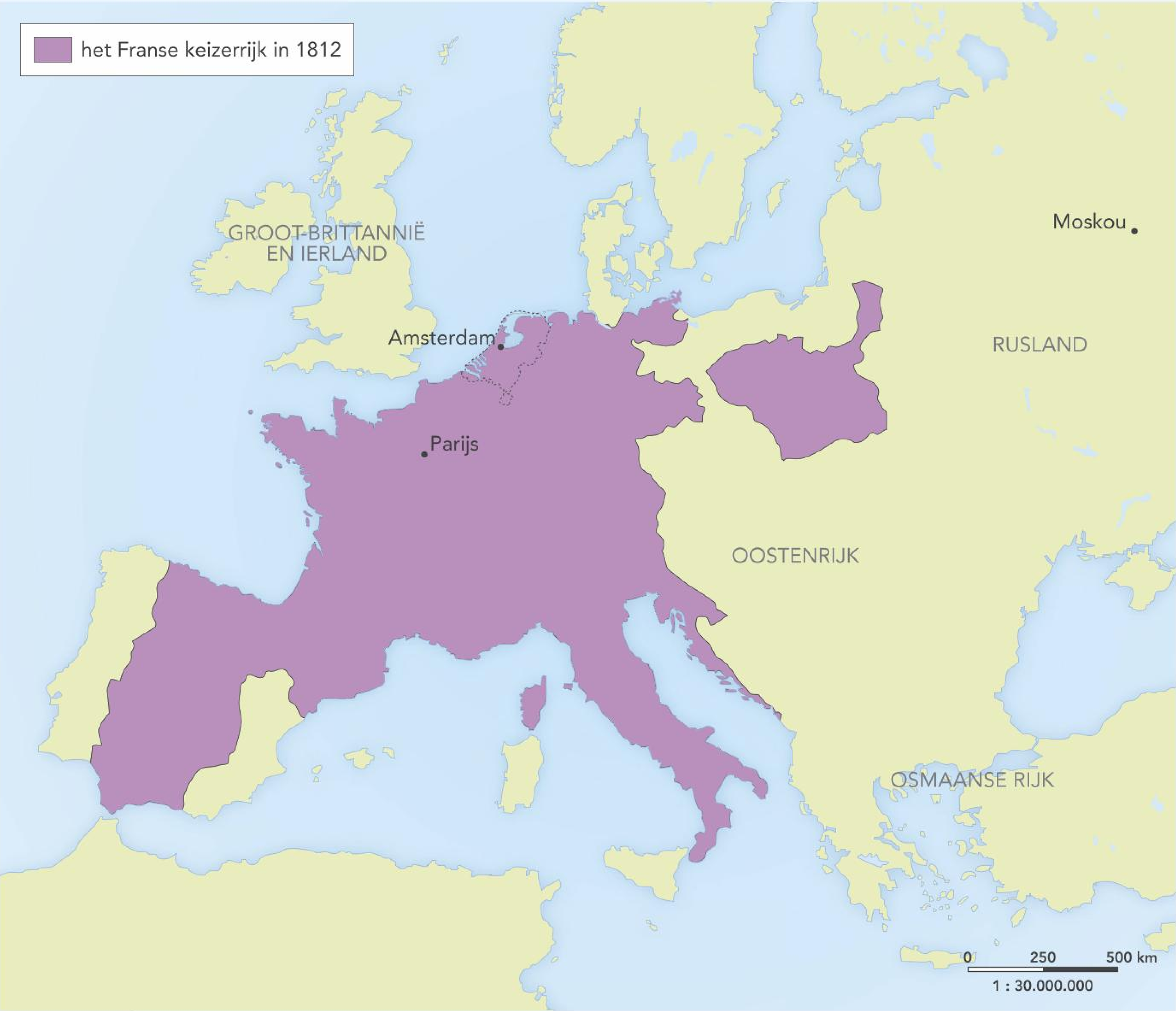
Marie-Antoinette (1755-1793)
Koningin van Frankrijk en vrouw van Lodewijk XVI. Voor het volk was zij het symbool van de ongelijke welvaart. Zij werd tijdens de Franse Revolutie onthoofd.

Napoleon Bonaparte (1769-1821)
Franse generaal en later keizer van Frankrijk. Hij veroverde grote delen van Europa en voerde nieuwe wetten in.

BEGRIPPEN

abolitionist
absolutisme
Bataafse Republiek
dictatuur
Franse Revolutie
grondrecht
Koninkrijk Holland
patriot
plantage
slavernij
terreur
Verlichting

grondwet

BRON 21 Het Franse Keizerrijk in 1812.

2 Keuzeopdrachten

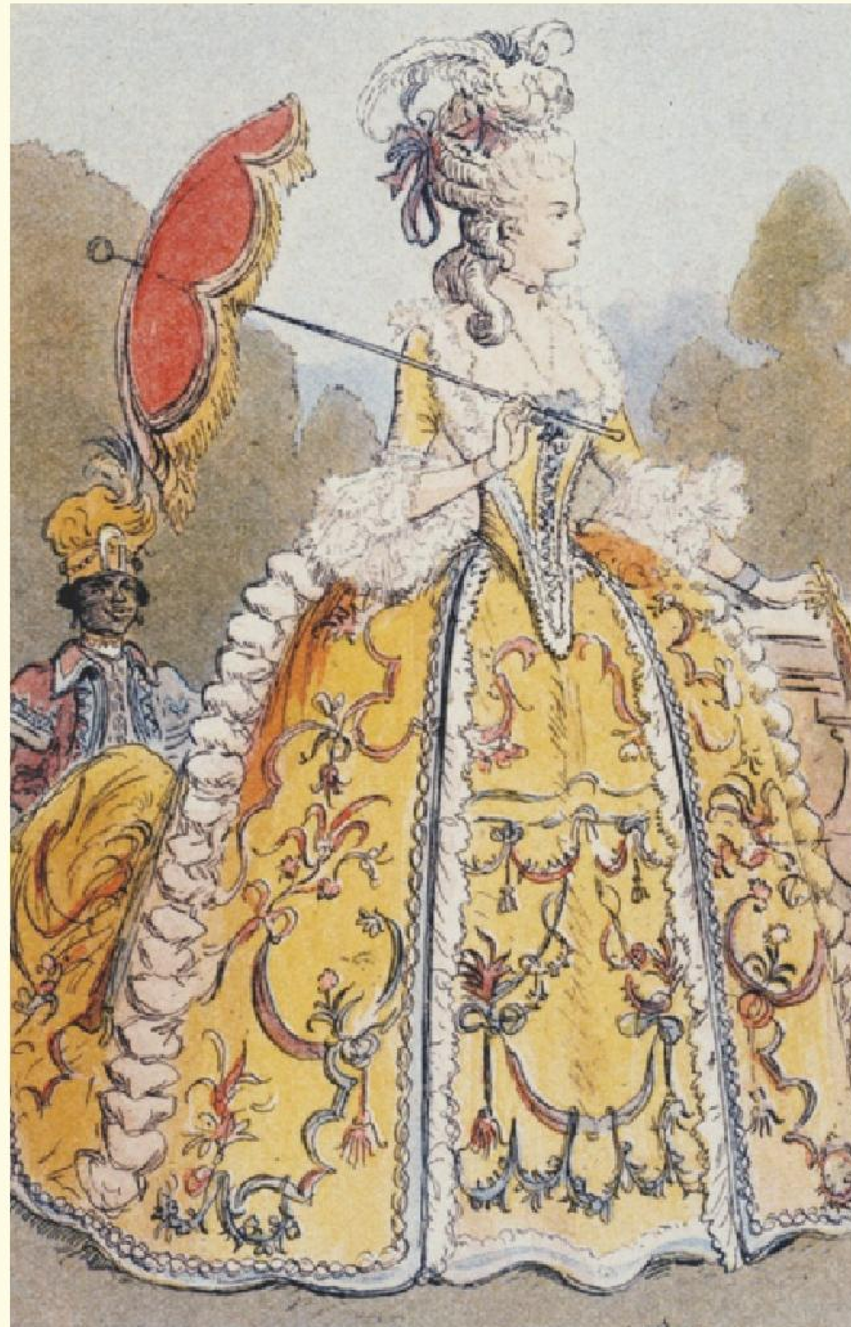
A Pruik op, pruik af

Koning met pruik

In de zeventiende en achttiende eeuw was het dragen van pruiken in de mode. De Franse Koning Lodewijk XIII begon ermee. Hij wilde met zijn pruiken verbergen dat hij kaal was. Zijn onderdanen deden hem na. Mensen droegen ook pruiken, omdat ze vaak hoofdluis hadden. Als er luizen in een pruik zaten, had je zelf geen last van jeuk.
Pruikenmakers kochten het lange haar op van arme mensen en verwerkten dit tot pruiken. Voor een pruik was mensenhaar het mooist, maar wel duur. Daarom gebruikten ze ook wel paardenhaar of geitenhaar.

BRON 1 De grote bos krullen maakt van deze man een indrukwekkende verschijning. Pruikenmode aan het eind van de zeventiende eeuw.

BRON 2 Plaatje uit een modetijdschrift uit 1778.

Versierde pruiken

Rond 1660 waren pruiken in de mode met heel veel krullen die tot ver over de schouders vielen. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden heel hoge pruiken populair. De pruikenmode werd extreem. Niet alleen versierden vrouwen hun pruiken met bloemen, hoeden of linten, maar ook met bootjes, minituintjes en soms zelfs met een vogelkooi (met echte vogels erin!).

Uit de mode

Na de Franse Revolutie wilden mensen geen overdreven pruiken meer dragen. Pruiken hoorden bij een tijd die voorbij was, en wie wilde er nou ouderwets zijn?
Natuurlijk wilden mensen er toch mooi uitzien. De mode was geïnspireerd op de oude Griekse cultuur. De vrouwen droegen een soort hemdjurk met een heel hoge taille. Hun kapsels waren simpel, maar wel elegant. Vrouwen staken hun haar op en versierden het met eenvoudige linten. Het was hun eigen haar.

BRON 3 Een pruik onderhouden was lastig, want je kon die moeilijk wassen. Daarom werd een pruik in de achttiende eeuw wit gepoederd, zodat hij altijd schoon leek. Mannen die niet zo rijk waren, droegen hun haar in een lage staart en poederden het soms. Zo leek het net alsof ze toch een pruik droegen.

BRON 4 Plaatje uit een modetijdschrift na de Franse Revolutie.

B Godendrank uit de tropen

Kopje chocola, meneer?

Chocola komt oorspronkelijk uit Zuid-Amerika. Het wordt gemaakt van cacaobonen. In onze tijd wordt cacao ook verbouwd in Afrika en Zuidoost Azië.
Toen de Spanjaarden Zuid-Amerika hadden ontdekt, namen ze chocola mee naar Europa. Het werd in Zuid-Amerika in die tijd gedronken door de Azteken. Voor hen was het een soort drug en een godendrank.
De Spanjaarden legden snel veel cacaoplantages aan in Zuid-Amerika. Ze hielden het recept voor chocola zo lang mogelijk geheim. Toch kwamen andere landen erachter. Zij gingen toen in hun eigen koloniën ook cacao verbouwen.
Vanaf het einde van de zestiende eeuw werd in Europa chocola gedronken. Pas aan het einde van de achttiende eeuw werd de niet-vloeibare chocola uitgevonden.
Chocola was een populaire drank. Mensen dachten dat het gezond was. Rijke vrouwen dronken het thuis. Mannen met genoeg geld gingen graag naar de koffiehuizen. Daar werden chocola en koffie als luxe drankjes geserveerd.

BRON 1 Deze zieke dame krijgt chocola voorgeschreven door haar arts, die hier zelf een kopje meedrinkt. Schilderij uit het midden van de achttiende eeuw.

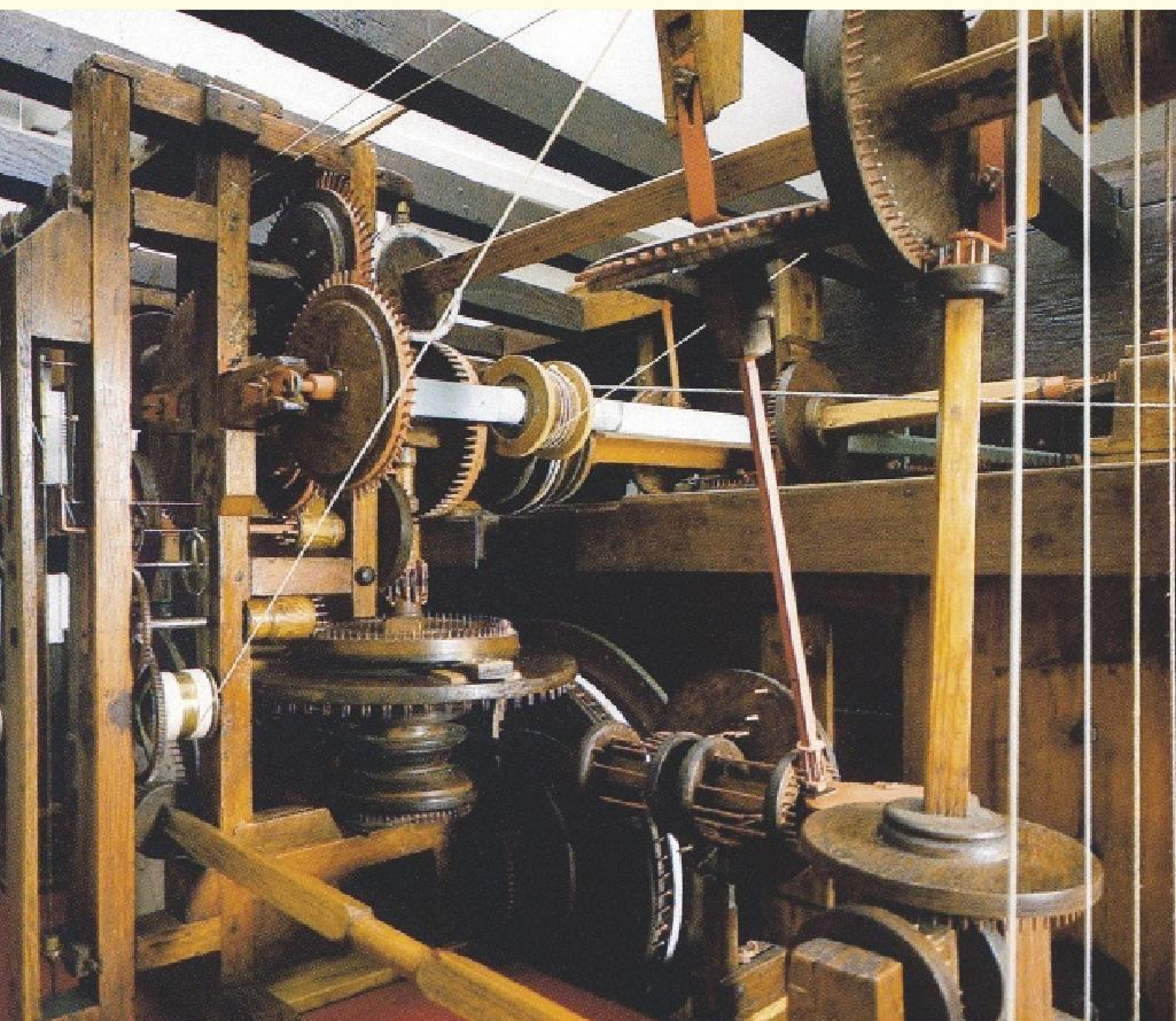
▶ Groeien in de schaduw

Cacaobomen houden van warmte en vocht, maar niet van de volle zon. Op cacaoplantages worden dus niet alleen cacaobomen geplant, maar ook hoge bomen voor de schaduw. Na vier of vijf jaar groeien er vruchten aan de cacaoboom. De vruchten groeien het hele jaar door. In de vruchten zitten de bonen waarvan cacao wordt gemaakt. De bonen worden in de zon gelegd om te gisten. Ze veranderen van kleur en de smaak wordt beter. Als ze gedroogd zijn, worden ze verkocht.

BRON 2 Vruchten van de cacaoboom worden met de hand geplukt.

C Planeten in de woonkamer

BRON 1 Het raderwerk waarmee het planetarium beweegt, werkt al bijna 250 jaar lang perfect. Nog geen enkel onderdeel is vervangen en alles loopt nog steeds op tijd.

▶ Bijgelovige Friezen

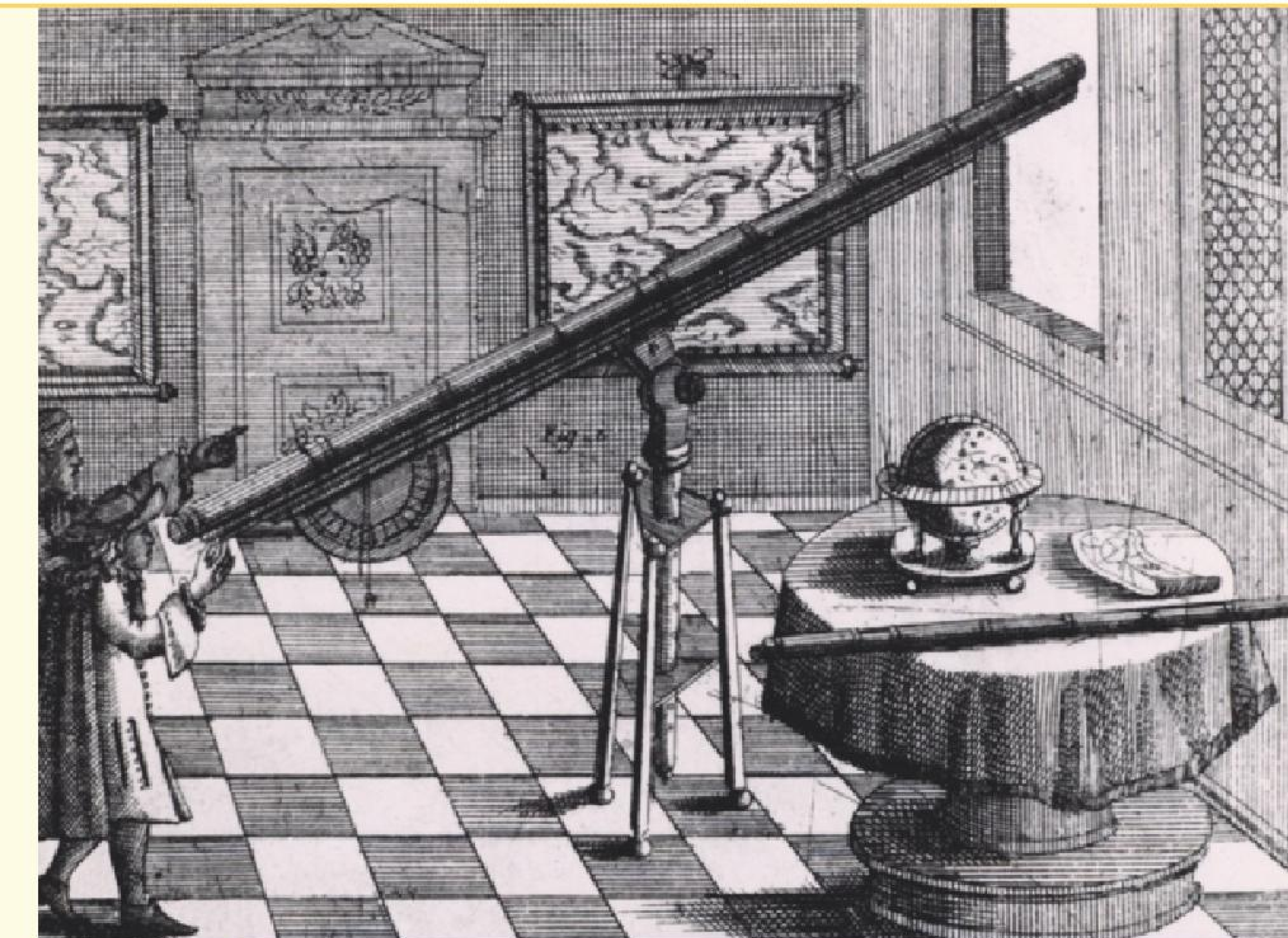
De wereld vergaat! Dit staat in een boekje dat in 1774 in Friesland wordt uitgegeven. De schrijver legt uit dat binnenkort alle planeten én de maan tegen elkaar zullen gaan botsen. De aarde raakt uit haar baan, komt te dicht bij de zon en zal daar verbranden. Veel mensen geloven het. Ze zijn doodsbang.

Allemaal bijgeloof, vindt Eise Eisinga in Franeker. Hij heeft wiskunde en sterrenkunde gestudeerd. Als een echte geleerde uit de tijd van de Verlichting gelooft hij alleen in feiten. Maar hoe kan hij de bijgelovige Friezen overtuigen? Deze mensen hebben geen idee hoe het zonnestelsel er uitziet. Dan kijkt Eise omhoog, naar het plafond van zijn woonkamer, en opeens weet hij het: daar gaat hij een planetarium maken – een model van de aarde, zon, maan en planeten. En niet zomaar een planetarium, maar een soort klok waarin niet de wijzers maar de hemellichamen bewegen. De mensen kunnen dan precies zien hoe de planeten staan en zullen zich niet meer bang laten maken door domme praatjes. Nog diezelfde dag begint hij aan het reusachtige project.

▶ Geniaal ambachtsman

Op zolder bouwt Eise een raderwerk waardoor de planeten en hun manen kunnen bewegen. Hij moet daarvoor tandwielen, hoepels, schijven, stangetjes, bolletjes en duizenden spijkers maken. Alles met de hand. De slinger van een grote (Friese) staartklok moet alles in beweging houden.

Maar dan ontstaat er een probleem. De slinger zal 20 centimeter door het plafond van de bedstee hangen. Mevrouw Eisinga protesteert en Eise moet alles aanpassen en heel veel werk opnieuw doen.

BRON 2 Een sterrenkundige uit de achttiende eeuw doet onderzoek. Ook Eise Eisinga bestudeerde op deze manier de planeten.

BRON 3 Het planetarium van Eise Eisinga kun je nog steeds bezoeken. Ook de beroemde bedstee kun je er zien.

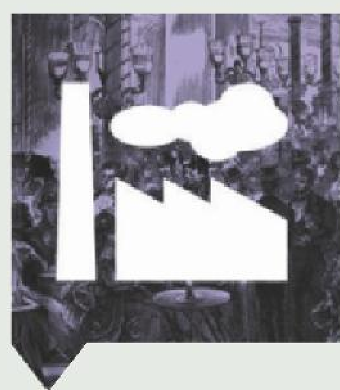
▶ Na zeven jaar is het klaar!

In 1781 is het zover. Aan het plafond van de woonkamer draaien de planeten, precies zoals ze op dat moment aan de hemel staan. Ze hebben een schaal van 1 op 1.000.000.000.000 (dat wil zeggen dat elke millimeter één miljoen kilometer voorstelt). Middenin staat de zon. Uit de gleuven eromheen steken stangetjes met daaraan een bolletje. Dat zijn de planeten. Ze draaien om de zon. Het Mercuriusbolletje doet dat in 88 dagen en het bolletje dat Saturnus voorstelt, doet er meer dan 29 jaar over. Precies als de echte planeten.

3 Op stoom

BRON 1 Een stoomlocomotief raast voorbij.

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800 - 1900)
Op de voorgrond zie je een fabriek. De rook uit de schoorsteen komt van de stoommachines in de fabriek. De fabriek gaat over de industrie in dit tijdvak. Achter de fabriek zie je rijke burgers in een groot café in de stad. Zij kregen meer invloed op het bestuur van het land.

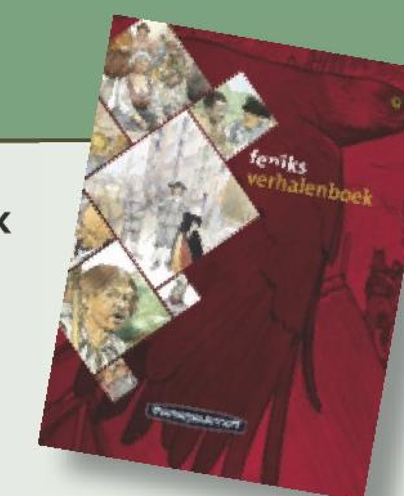

BRON 2 Krotwoningen in een arbeidersbuurt in Amsterdam. Foto uit 1925.

BRON 3 Een sloppenwijk in Jakarta, de hoofdstad van Indonesië. Foto uit onze tijd.

FENIKS VERHALENBOEK
15-16

▶ Waarover gaat dit hoofdstuk?

Met veel kabaal raast de locomotief over het spoor. Stoom en vonken vliegen in het rond. In de machine brandt een groot vuur en borrelt water. Met een zakdoek veegt de machinist het zweet van zijn voorhoofd. Zijn gezicht is zwart van het roet dat uit de schoorsteen komt.

Een stoommachine kan andere machines laten bewegen, zoals een locomotief of een weefmachine. Deze uitvinding zorgde in de negentiende eeuw voor snelle veranderingen in de industrie. Er werden grote fabrieken gebouwd, waar veel mensen werkten. Met de verkoop van de fabrieksproducten verdienden fabriekseigenaren en kooplieden veel geld. Zij hadden een goed leven. Voor de arbeiders was dat anders. Werken in de fabriek was ongezond, en de armoede onder de arbeiders was groot.
De regering deed hier niets aan. Want alleen rijke burgers mochten stemmen. Daarom gingen in de negentiende eeuw arbeiders strijden voor kiesrecht: het recht om te stemmen bij verkiezingen. Alleen zo konden er mensen in de regering komen die iets aan de problemen deden.

In de negentiende eeuw veroverden veel West-Europese landen gebieden in Afrika en Azië. Uit deze koloniën werden grondstoffen naar Europa gebracht. Daar werden in fabrieken producten van gemaakt. Ook Nederland bezat na 1815 een kolonie in Azië: Nederlands-Indië.

Dit hoofdstuk gaat over de veranderingen in Nederland in de negentiende eeuw. De industrie en koloniën brachten ons land veel rijkdom en welvaart. Maar niet iedereen profiteerde daarvan.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | na Chr. →

3 1 Koning en rijke burgers

In 1813 vertrokken de Fransen uit ons land. De Franse tijd in Nederland had bijna twintig jaar geduurd. Daarna werd Nederland weer een zelfstandig land.

? Hoe werd Nederland een koninkrijk? Wat veranderde er door de grondwet van 1848?

▶ Koning Willem I

Veel Nederlanders wilden na het vertrek van de Fransen een eigen koning. Ook andere Europese landen wilden dat. Ten noorden van Frankrijk moest een sterk koninkrijk komen, vonden ze. Frankrijk zou dan nooit meer voor problemen kunnen zorgen. Maar wie moest koning worden? Stadhouder Willem V was in 1806 overleden. Zijn zoon Willem kwam in 1813 uit Engeland terug. Op het strand van Scheveningen werd hij enthousiast begroet. Prins Willem werd gevraagd of hij koning van Nederland wilde worden. Dat wilde hij graag. Willem werd de eerste koning van Nederland uit het Huis van Oranje: koning Willem I.

BRON 4 De prins van Oranje (links op de kar) komt aan op het strand bij Scheveningen. Tekening van Reinier Vinkeles, 1863.

BRON 5 Vanaf 1815: het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

▶ Een machtige koning

Nederland kreeg een nieuwe grondwet. Daarin stond dat de koning het land samen met ministers en volksvertegenwoordigers bestuurde. Maar de koning had de meeste macht. Willem I trok zich weinig aan van de mening van de **volksvertegenwoordiging** in de Eerste en Tweede Kamer. Hij besliste liever alles zelf. Zijn ministers gaven advies, maar deden verder keurig wat de koning zei.

Willem I wilde de handel verbeteren, zodat mensen meer geld konden verdienen. Daarom liet hij kanalen graven en wegen aanleggen. Tussen Amsterdam en Haarlem ging een stoomtrein rijden op de eerste spoorlijn van ons land. Ook richtte de koning de Nederlandsche Handel-Maatschappij op. Dit bedrijf voerde alle economische plannen uit en handelde met Nederlands-Indië. Hierdoor kreeg Willem de bijnaam 'Koning-Koopman'.

▶ Problemen

Nederland en België hoorden allebei bij het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar er waren grote verschillen. De meeste Belgen waren katholiek, de meeste Nederlanders protestant. In het noorden spraken de mensen Nederlands, in het zuiden Frans en Vlaams. Veel Belgen in Zuid-Nederland waren ontevreden. Ze vonden dat de koning Noord-Nederland voortrok. De Belgen kwamen in opstand en verklaarden zich in 1830 onafhankelijk. België werd een zelfstandig land.

BRON 6 Een burgergezin aan tafel. Schilderij uit 1856.

▶ De koning verliest zijn macht

Willem II volgde in 1840 zijn vader op. Een groep rijke burgers vond dat de koning te veel macht had. Zij noemden zich **liberalen**. Zij wilden invloed op het bestuur van het land. Willem II zag niets in deze plannen: 'Het volk meer macht geven? Dat kan nooit goed gaan!'

Maar in 1848 veranderde Willem II van mening. In andere Europese landen werden in die tijd koningen met geweld verjaagd. Willem II was bang dat ook in Nederland een opstand zou uitbreken. Daarom liet hij de liberaal Thorbecke de grondwet aanpassen.

In de nieuwe grondwet van Thorbecke stond:

- De koning mag niets meer zelf beslissen, de ministers besturen het land.
- De ministers moeten een nieuwe wet laten goedkeuren door de volksvertegenwoordiging.
- Er komen verkiezingen voor de Tweede Kamer en het provinciebestuur. Het provinciebestuur kiest de leden van de Eerste Kamer.

Als een volk zelf zijn bestuurders mag kiezen, noem je dat democratie. Maar echte democratie was er in 1848 nog niet. Alleen mannen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden, mochten stemmen. Vrouwen en alle andere mannen hadden geen **kiesrecht**.

Hoe gaat dat nú?

Nederland is een democratie: iedereen die achttien jaar of ouder is, heeft kiesrecht. Je hebt dan het recht om te stemmen en je hebt het recht om je verkiesbaar te stellen. Door te stemmen, kiezen we wie ons land bestuurt. De bekendste verkiezingen zijn die voor de Tweede Kamer en voor de gemeenteraad. Ook zijn er verkiezingen voor de Provinciale Staten, het Europees Parlement en de waterschappen. De Europese verkiezingen zijn elke vijf jaar, alle andere verkiezingen zijn elke vier jaar. Een waterschap zorgt voor het waterbeheer (denk aan dijken, waterwegen, waterzuivering) in een bepaald gebied.

kiesrecht
Recht om bij verkiezingen te mogen stemmen.

liberalen
Mensen die in de negentiende eeuw meer invloed op het bestuur wilden. Liberalen willen dat de overheid zich zo min mogelijk met de samenleving bemoeit. Ze willen vrijheid en eigen verantwoordelijkheid voor iedereen.

volksvertegenwoordiging
Groep mensen die door het volk is gekozen als bestuur van het land. In ons land zijn dat de leden van de Eerste en de Tweede Kamer.

3 2 Zwoegen en zweten

De stoommachine zorgde voor snelle veranderingen. Door de industriële revolutie ging Nederland er in de negentiende eeuw heel anders uitzien.

? Hoe leefden arbeiders in de negentiende eeuw?

▶ Naar de stad

De uitvinding van de stoommachine was het begin van de **industriële revolutie**. Veel producten werden niet meer met de hand gemaakt, maar door machines. Daarvoor werden grote fabrieken gebouwd. Een grote verandering was dat mensen niet langer thuis of in een werkplaats in de buurt werkten, maar voor hun werk naar een fabriek gingen. Een fabriekseigenaar bouwde zijn fabriek het liefst bij een rivier, kanaal of spoorlijn. Dat was handig voor het vervoer van de grondstoffen en producten. En om de machines te laten draaien, was er steenkool nodig als brandstof. Ook dat werd per schip of trein naar de fabriek gebracht.

De arbeiders gingen dicht bij de fabrieken wonen. Zij hadden van alles nodig, dus er gingen ook bakkers, slagers en ambachtslieden wonen, en dokters en onderwijzers. Op die manier ontstonden grotere en nieuwe steden. Als steden groeien doordat daar meer mensen gaan wonen, heet dat **urbanisatie**.

BRON 7 Straat in een Amsterdamse arbeidersbuurt. Schilderij van Eduard Hilverdink, 1889.

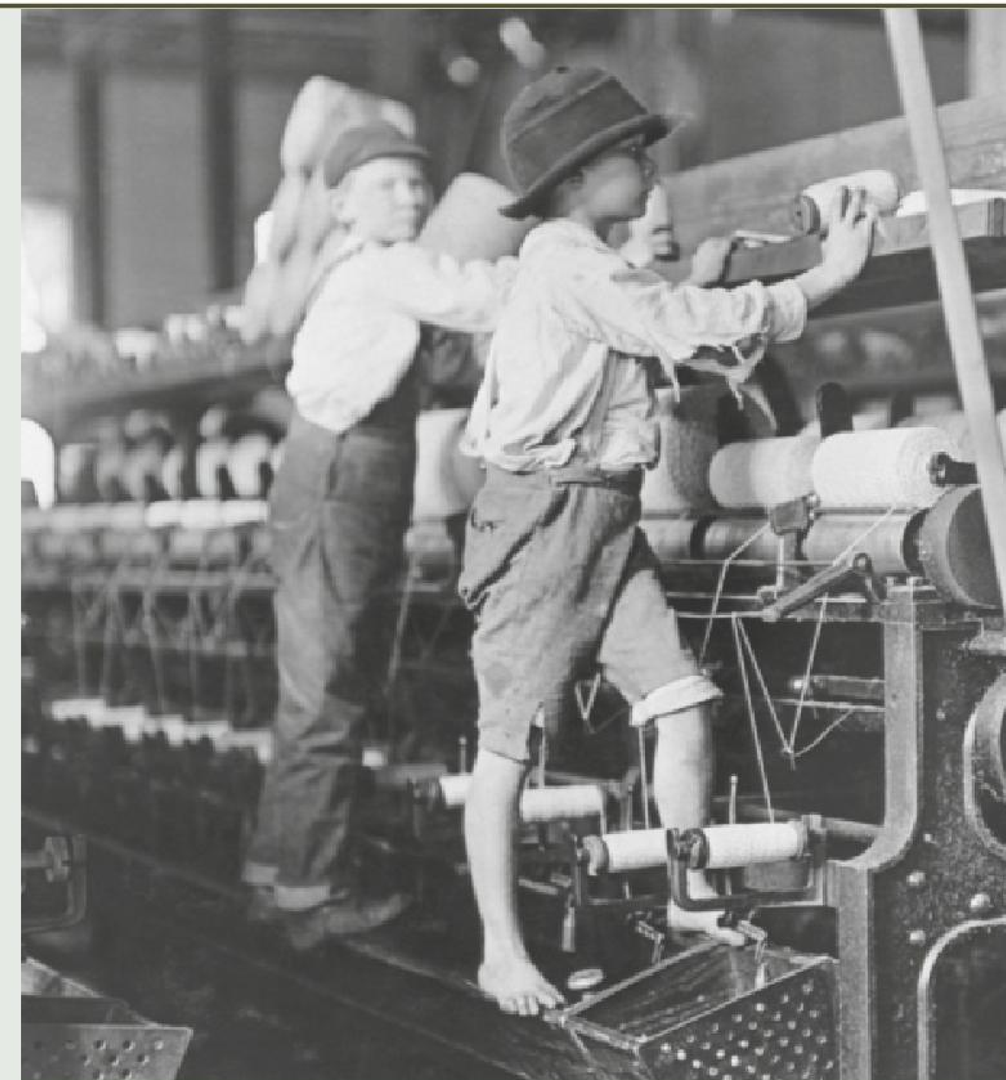
▶ Werken, werken, werken

Arme boeren verhuisden van het platteland naar de stad, want daar was werk. Vanuit Friesland en Drenthe bijvoorbeeld trokken mensen naar de textielfabrieken in Twente. Ze hoopten op een beter leven daar. Maar dat viel tegen. Werken in de fabriek was in die tijd ongezond. Het was er donker, benauwd, stoffig en onveilig. De werktijden waren lang. Veel arbeiders waren vaak moe en ziek, maar ze moesten wel werken. Anders werden ze ontslagen en verdienden ze niets. De lonen waren laag. Mannen verdienden vaak niet genoeg voor hun gezin. Daarom werkten er ook vrouwen en kinderen in de fabriek. Zij verdienden nóg minder dan de mannen. Door deze **kinderarbeid** konden kinderen niet naar school.

BRON 8

In 1843 liet de overheid onderzoek doen naar kinderarbeid. Een ambtenaar schreef:
'Een van de kinderen werkt twaalf uur per dag. Het kind is vier jaar oud! Hij krijgt maar een kwartier pauze voor iedere maaltijd. Twee andere kinderen, van zes en acht jaar, werken in de winter vijftien uur lang; van 's ochtends zeven uur tot 's avonds tien uur. De kinderen worden op een schandelijke manier geslagen met een zweep of een stok. Soms slaat de baas hen met een hamer.'

naar: Rapport van de Commissie over Kinderarbeid, *1843*.

BRON 9 Kinderen aan een weefmachine in een fabriek. Foto uit ± 1900.

▶ Zwak en ziek

Veel arbeiders woonden dicht op elkaar, in kleine, vochtige ruimtes zonder water of riolering. In één huis leefden vaak meer gezinnen. De arbeidersbuurten waren modderig en vies. De mensen dronken besmet grondwater of water uit een vervuilde rivier of gracht. De lucht zat vol roet, door de rook van de fabrieken. Hierdoor waren mensen vaak ziek.

BRON 10 Kelderwoning in Amsterdam. In deze kamer woonde een gezin met zes kinderen. Foto uit 1914.

Een grote verandering

In de negentiende eeuw ontdekten dokters dat bacteriën je lichaam ziek kunnen maken. Ze maakten zich grote zorgen over de woningen in arme buurten. Veel mensen die daar woonden, werden ziek. Volgens de dokters kwam dit door de slechte hygiëne.
De rijke burgers vreesden dat ook zij door besmetting ziek zouden worden. Het stadsbestuur moest wat doen, vonden ze. Na 1880 gingen gemeentes daarom het huisvuil ophalen. Modderige stegen kregen bestrating. Vieze grachten werden uitgebaggerd of gedempt. Er werd riolering en waterleiding aangelegd. De woningen in de arme wijken werden verbeterd. Inentingen moesten mensen beschermen tegen besmettelijke ziektes.

BRON 11 Poepophalers in Amsterdam. De poep werd verkocht aan boeren, die het als mest op hun land gebruikten. Foto uit 1936.

industriële revolutie
Verandering van het maken van producten met de hand naar het maken van producten met machines in fabrieken.
kinderarbeid
Als kinderen betaald werk doen.
urbanisatie
Groei van steden doordat meer mensen in de stad gaan wonen.

3 3 De strijd van de arbeiders

Veel arbeiders hadden een zwaar leven. Fabrieksegenaren wilden zo veel mogelijk geld verdienen. Zij hadden geen aandacht voor de problemen van hun werknemers.

? Hoe streden arbeiders en vrouwen voor een beter leven?

▶ Samen sta je sterk

Sommige arbeiders wilden iets aan de slechte omstandigheden in de fabrieken doen. Ze gingen staken uit protest tegen de lage lonen en de lange werkdagen. Maar wie staakte, kreeg geen loon en kon ontslagen worden. Er waren immers genoeg andere arme mensen die graag een baan wilden hebben.
De arbeiders begrepen dat ze moesten samenwerken. Want als alle arbeiders van een fabriek tegelijk staakten, kon een fabrikant zijn fabriek wel sluiten. Hij kon immers nooit iedereen tegelijk ontslaan. De arbeiders richtten **vakbonden** op. Elke maand gaven ze wat geld aan de vakbond. Wie ziek werd, kreeg van de vakbond een kleine uitkering. En als de vakbond een staking organiseerde, kregen de stakende arbeiders geld voor het gemiste loon. De vakbonden gingen strijden voor betere arbeidsomstandigheden en hogere lonen.

BRON 12 De ongelijkheid tussen rijke burgers en arbeiders was groot. Foto uit 1920.

▶ Sociale wetten

Door de vele stakingen en de groei van de vakbonden, ontstond er onrust in het land. Rijke burgers en politici begonnen bang te worden. Deze angst zorgde ervoor dat de regering **sociale wetten** ging maken. Met deze wetten probeerde de regering het leven van arbeiders te verbeteren.
De eerste sociale wet werd het **Kinderwetje** genoemd. Deze wet uit 1874 verbood fabrieksarbeid voor kinderen onder de twaalf jaar. Met ander sociale wetten werd geregeld dat arbeiders een kleine uitkering kregen bij ziekte, ongeval of ouderdom. Maar veel stelde dat in het begin nog niet voor.
Na 1900 volgden andere belangrijke wetten. De **leerplicht** werd ingevoerd. Voortaan moesten alle kinderen tot twaalf jaar verplicht naar school. Ook werd de achturige werkdag ingevoerd.

▶ Socialisten

Mensen die wilden dat de overheid sociale wetten maakte, noemden zich **socialisten**. Ze wilden kiesrecht voor iedereen: **algemeen kiesrecht**. Arbeiders zouden dan volksvertegenwoordigers kunnen kiezen die voor hun belangen opkwamen. De socialisten wilden ook betere omstandigheden in de fabrieken, hogere lonen voor de arbeiders en een inkomen voor oude mensen.
Niet alleen socialisten, maar ook sommige katholieke en protestantse politici streden hiervoor. Aan het eind van de negentiende eeuw richtten de socialisten een **politieke partij** op: de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Daarna kwamen er meer politieke partijen.
In 1917 kwam er algemeen kiesrecht voor mannen. Voortaan mochten álle mannen stemmen.

BRON 13 1 mei was een feestdag voor arbeiders. De socialisten organiseerden dan optochten en feesten. Poster uit 1892.

▶ Aletta Jacobs

Een vrouw die zich het lot van de arbeiders aantrok, was Aletta Jacobs. Aletta kwam uit een rijke familie. In 1871 ging ze naar de universiteit, als eerste meisje in Nederland. Veel mensen spraken er schande van: 'Studeren is voor mannen, vrouwen horen thuis!' Maar Aletta zette door en werd de eerste vrouwelijke arts van Nederland.
Aletta ging in een volksbuurt van Amsterdam werken. Ze zag de armoede van de arbeidersgezinnen en besloot daar iets aan te doen. Twee keer per week hield ze een gratis spreekuur voor arme mensen.
Als vrouw mocht Aletta bij verkiezingen niet stemmen, hoewel ze wel genoeg belasting betaalde. Deze oneerlijkheid accepteerde ze niet. Vrouwen moesten dezelfde rechten hebben als mannen! Aletta en haar medestanders noemen we **feministen**. Samen met andere vrouwen ging ze strijden voor vrouwen-kiesrecht. In 1919 bereikten zij hun doel: ook vrouwen kregen kiesrecht.

BRON 14 Feministen demonstreren voor kiesrecht voor vrouwen. Aletta Jacobs is de vrouw in het midden met de schuine witte band over haar jas. Foto uit 1914.

algemeen kiesrecht
Kiesrecht voor iedereen.
feministen
Vrouwen (en soms ook mannen) die gelijke rechten voor mannen en vrouwen willen.
Kinderwetje
Eerste sociale wet uit 1874. Deze wet verbood fabrieksarbeid voor kinderen onder de twaalf jaar.
leerplicht
Plicht van alle kinderen om tot een bepaalde leeftijd naar school te gaan.
politieke partij
Groep mensen met dezelfde politieke ideeën die invloed wil op de overheid en meedoet aan verkiezingen.
sociale wet
Wet waarmee de regering het leven van vooral arme mensen wil verbeteren.
socialisten
Mensen die vinden dat de overheid iedereen die het moeilijk heeft, moet helpen.
vakbond
Vereniging van werknemers die zich inzet voor het verbeteren van omstandigheden voor arbeiders.

3 4 Indië, een Nederlandse kolonie

Indonesië en Nederland verschillen enorm van elkaar. Denk maar aan het landschap, het klimaat, de mensen en hun gewoontes. Toch waren beide landen eeuwenlang met elkaar verbonden.

? Hoe werd Indië een kolonie van Nederland?

▶ Nederlands-Indië

Vanaf de zeventiende eeuw handelde de VOC in Indië. Rijke Europeanen betaalden veel geld voor tropische producten. De Nederlanders verboden de boeren in Indië om hun goederen aan andere landen te verkopen. Deden ze dat toch, dan strafte de VOC hen hard.
Na 1815 beschouwde Nederland Indië als bezit. Meer en meer gingen de Nederlanders zich met het bestuur van Indië bemoeien. Indië werd officieel een Nederlandse kolonie. Gebieden binnen Indië waar Nederland nog weinig contact mee had, werden na 1870 alsnog veroverd. Veel Nederlanders verhuisden naar **Nederlands-Indië** om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Ten slotte werden alle Indische eilanden – soms met geweld – onder Nederlands bestuur gesteld.

▶ Imperialisme

Ook andere Europese landen gingen gebieden in Afrika en Azië veroveren. Die gebieden werden koloniën. Veel Europeanen waren trots op hun eigen land en cultuur. Door dit **nationalisme** wilden ze de macht en het aanzien van hun land vergroten: 'Wij zijn de besten en dat moeten ze overal weten!' Een manier om dat te doen is door het veroveren van nieuwe gebieden. Dit noemen we **imperialisme**. Grote delen van de wereld kwamen zo in handen van West-Europese landen, vooral van Frankrijk en Engeland. Voor imperialisten was het normaal dat zij over andere volken heersten.

Europese landen haalden grondstoffen uit hun koloniën, bijvoorbeeld katoen. Daarvan maakten ze kleding in hun fabrieken. Die kleding verkochten ze in Europa, maar ook in hun koloniën. Zo werd er nog meer winst gemaakt.

BRON 15 Afrika tussen 1880-1914. De kaart laat zien hoe het werelddeel werd opgedeeld.

▶ Geld verdienen

Nederland wilde zijn kolonie winstgevend maken. Daarvoor moest de handel in specerijen groter worden. Koning Willem I bedacht daarvoor in 1830 het **cultuurstelsel**. Elke boer in Nederlands-Indië werd verplicht om op een vijfde deel van zijn grond producten te verbouwen voor de Nederlandse handel. Nederlandse ambtenaren controleerden of de boeren wel genoeg produceerden. De Nederlandsche Handel-Maatschappij bracht de handelswaar naar Europa en verkocht deze met veel winst. Miljoenen euro's werden zo verdiend. Daarmee werden in Nederland spoorwegen aangelegd en bruggen gebouwd.

▶ Armoede en honger

Door het cultuurstelsel hielden de boeren in Nederlands-Indië maar weinig land en werkkracht over om voedsel voor zichzelf te verbouwen. Veel mensen leefden daardoor in armoede en leden soms zelfs honger.
Eduard Douwes Dekker werkte in Nederlands-Indië als ambtenaar. Hij zag hoe de Nederlandse regering de Indische bevolking onderdrukte. Terug in Nederland schreef hij er in 1860 een boek over: *Max Havelaar*. Hij gebruikte daarbij de schuilnaam Multatuli. Veel Nederlanders lazen het boek. Daarna vonden veel mensen dat de Nederlandse regering Nederlands-Indië beter moest besturen.

▶ Einde aan het cultuurstelsel

Tot 1870 mocht alleen de Nederlandsche Handel-Maatschappij met Indië handel voeren. Daarna mochten ook andere handelaren een bedrijf in Nederlands-Indië starten. Deze bedrijven werkten niet volgens de regels van het cultuurstelsel. Veel boeren werden werknemers van de bedrijven. Ze kregen loon uitbetaald. Hierdoor verdween het cultuurstelsel na verloop van tijd vanzelf.
Na 1900 zag de Nederlandse regering in dat ze Indië niet alleen mocht gebruiken om geld te verdienen. Nederland legde in Indië wegen en irrigatiewerken aan. Ook kwamen er scholen voor de kinderen. Zo konden zij leren om beter voor zichzelf te zorgen en kwam er misschien vanzelf een einde aan de armoede. Maar door het onderwijs gingen vooral de jongeren in Nederlands-Indië kritischer denken. Ze vroegen zich af waarom hun land eigenlijk door Nederland werd bestuurd, en niet door henzelf. Langzaam groeide verzet tegen de Nederlandse overheersing.

BRON 16 Arbeiders op een plantage met kinabomen, op het eiland Java. Uit de bast van de kinaboom schrapen de arbeiders kinine. Kinine werd als medicijn tegen koorts gebruikt. Foto uit ± 1900.

Anders en hetzelfde

De tijd waarin je nu leeft, is anders dan vroeger. Mensen, mode, muziek, ideeën veranderen. Maar sommige dingen blijven altijd hetzelfde. Mensen worden verliefd, hebben voedsel en een huis nodig, krijgen kinderen. Deze dingen veranderen nooit. Door de veroveringen van gebieden door de Europeanen veranderde er op veel plaatsen in de wereld veel. In Afrika bijvoorbeeld ontstonden nieuwe landen met grenzen ertussen. Maar de omtrek en het klimaat van het werelddeel Afrika zijn in duizenden jaren nauwelijks veranderd.

cultuurstelsel
Regels die boeren in Nederlands-Indië verplichtten om producten zoals thee, koffie en tabak te verbouwen voor de handel met Nederland.
imperialisme
Macht en aanzien van je land groter maken door meer gebieden te veroveren.
nationalisme
Heel erg trots zijn op je eigen volk en land, en andere volken minachten.
Nederlands-Indië
Kolonie van Nederland in de negentiende eeuw, tegenwoordig Indonesië.

3 5 Hoger, sterker, beter!

Je weet vast wel wat de Eiffeltoren is. Deze beroemde toren werd gebouwd voor een bijzondere gebeurtenis: het was de toegangspoort tot het terrein van de wereldtentoonstelling van 1889 in Parijs.

? Waarom werden in de negentiende eeuw wereldtentoonstellingen georganiseerd?

▶ Trots

In de negentiende eeuw dachten Europeanen nationalistisch. Ze waren trots op hun eigen land en cultuur. Maar hoe kon je duidelijk maken dat je in het beste land van de wereld woonde? In Frankrijk en Engeland ontstond het idee om wereldtentoonstellingen te organiseren. Daar kon je als land laten zien hoe slim en sterk je was. De eerste wereldtentoonstelling was in 1851 in Londen. Daarna zouden er nog veel van deze grote tentoonstellingen volgen.
Ook in onze tijd wordt eens in de vijf jaar een wereldtentoonstelling georganiseerd waarin landen laten zien waar ze goed in zijn. Bijvoorbeeld op het gebied van kunst, uitvindingen, bouwkunst en handel. In de negentiende eeuw was de concurrentie tussen landen heel groot. In onze tijd is dat minder en willen landen ook van elkaar leren. Zakenmensen ontmoeten elkaar en dat is weer goed voor de handel.

▶ Parijs in 1889

Een van de bekendste wereldtentoonstellingen was die van 1889 in Parijs. Frankrijk liet toen door Gustave Eiffel een toren bouwen. Eiffel was een van de eerste architecten die met staal bouwde. Met 317 meter was de toren in 1889 het hoogste bouwwerk van de wereld. Voor het eerst in de geschiedenis lukte het om een bouwwerk te maken dat hoger was dan de piramides in Egypte. De bouw duurde twee jaar. In totaal werkten 300 staalarbeiders aan de toren mee.
Inwoners van Parijs waren eerst helemaal niet blij met de toren. Omwonenden vonden de stalen constructie lelijk en veel te groot. Ze eisten dat de toren na de tentoonstelling weer werd afgebroken. Gelukkig is dat nooit gebeurd. Tegenwoordig is de Eiffeltoren een wereldberoemd monument. Bijzonder is dat je aan de buitenkant precies kunt zien hoe de toren is gemaakt. Hij bestaat uit 7,3 miljoen kilo aan stalen balken, bouten en moeren. Door de bijzondere constructie is de toren supersterk. Zelfs een orkaan kan de Eiffeltoren niet omver blazen.

BRON 17 Deftige bezoekers van de wereldtentoonstelling onder de Eiffeltoren. Foto uit 1889.

▶ Uitvindingen

Door de industriële revolutie werd het mogelijk om gemakkelijk en goedkoop nieuwe producten te maken. Ook de ontdekking van nieuwe energiebronnen als gas, aardolie en elektriciteit zorgde ervoor dat er nieuwe apparaten werden ontworpen. De negentiende eeuw wordt daarom de eeuw van de uitvindingen genoemd. Er zijn in die tijd heel veel uitvindingen en ontdekkingen gedaan die het leven van mensen een stuk aangenamer maakten. Op de wereldtentoonstellingen presenteerden landen trots hun nieuwste uitvindingen aan de wereld. Vaak was de uitvinder daarbij aanwezig.

BRON 18 Thomas Edison presenteert op de wereldtentoonstelling zijn uitvinding: de fonograaf. Met dit apparaat kon voor het eerst in de geschiedenis geluid worden opgenomen. Tekening uit 1889.

BRON 19 Deze Javaanse danseressen trekken veel nieuwsgierige bezoekers op de wereldtentoonstelling. Tekening uit 1889.

▶ Mensentuin

Veel West-Europese landen bezaten aan het einde van de negentiende eeuw koloniën. De Europeanen vonden de bewoners van die koloniën minder ontwikkelde mensen. Ze vonden het vaak maar vreemde wezens.
Op de wereldtentoonstelling van 1889 in Parijs was een 'mensentuin' ingericht. Mensen uit Afrika en Azië werden in nagemaakte dorpjes tentoongesteld. Ze maakten gebruiksvoorwerpen, voerden dansen uit of vertoonden hun vechtkunsten. De blanke bezoekers staarden nieuwsgierig naar het uiterlijk, de kleding en gewoontes van deze mensen uit de verre koloniën. Ook Nederland had een stukje van de 'mensentuin' ingericht. Uit Nederlands-Indië waren zestig mensen overgekomen.

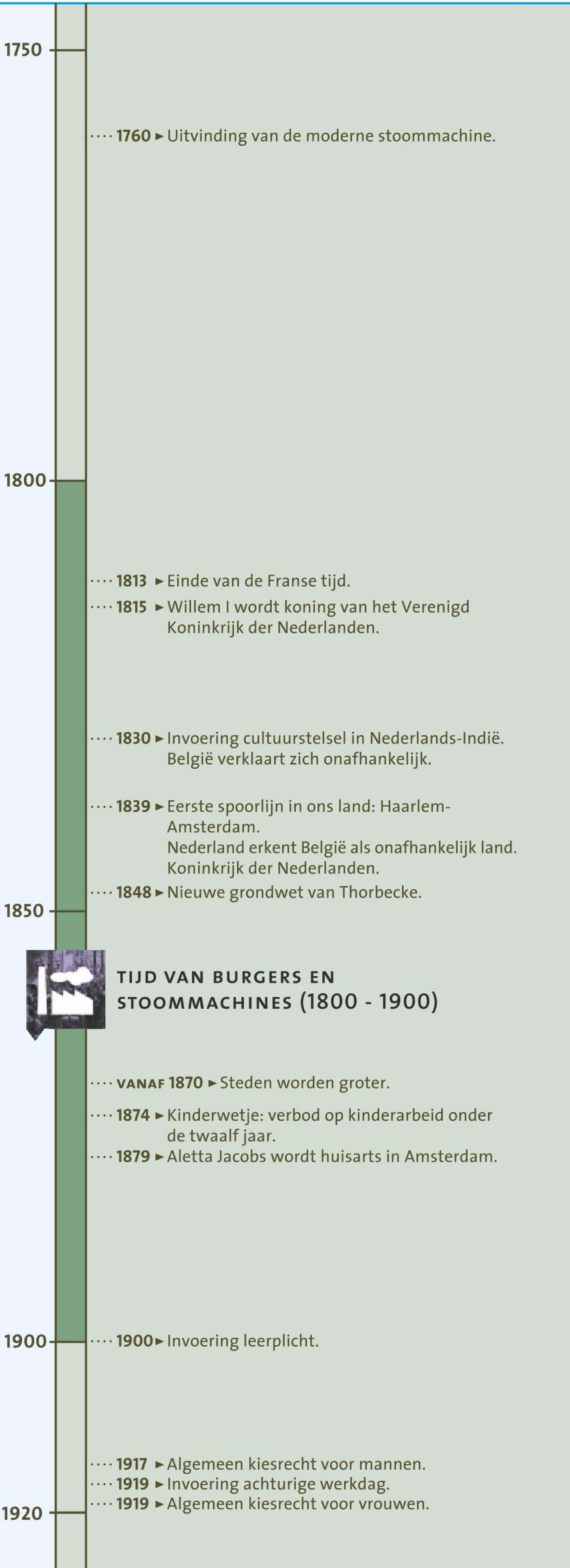
3 6 Dit heb je geleerd

DIT WEET JE NU

1 Je weet hoe Nederland een koninkrijk werd.
2 Je weet wat er door de grondwet van 1848 in Nederland veranderde.
3 Je weet hoe arbeiders in de negentiende eeuw leefden.
4 Je weet hoe arbeiders en vrouwen voor een beter leven gingen strijden.
5 Je weet hoe Indië een kolonie van Nederland werd.

DIT KUN JE NU

Je kunt vertellen wat in de geschiedenis hetzelfde blijft en wat verandert.

PERSONEN

Aletta Jacobs (1854-1929)
Eerste vrouwelijke arts van Nederland. Zij was een feministe en streed voor kiesrecht voor vrouwen.

Johan Thorbecke (1798-1872)
Liberaal politicus en minister-president. Hij schreef in 1848 een nieuwe grondwet.

Multatuli (1820-1887)
Schuilnaam van Eduard Douwes Dekker. Werd beroemd met zijn boek *Max Havelaar* over de onderdrukking van de bevolking in Nederlands-Indië.

Willem I (1772-1843)
Prins van Oranje die na de Franse tijd koning werd van het Koninkrijk der Nederlanden.

BEGRIPPEN

algemeen kiesrecht
cultuurstelsel
feministen
imperialisme
industriële revolutie
kiesrecht
kinderarbeid
Kinderwetje
leerplicht
liberalen
nationalisme
Nederlands-Indië
politieke partij
sociale wet
socialisten
urbanisatie
vakbond
volksvertegenwoordiging

BRON 20

3 Keuzeopdrachten

A Een wespentaille

▶ Korset maakt slank

Rijke vrouwen droegen in de Tijd van burgers en stoommachines prachtige jurken, hoeden en juwelen. Ze volgden de laatste mode uit Parijs op de voet.
In de tweede helft van de negentiende eeuw raakte het korset in de mode. Met dit damesondergoed werd de taille (het middel) van een vrouw strak ingesnoerd, waardoor ze slanker leek en je haar borsten beter kon zien. In bron 2 zie je hoe een meisje met veel moeite in haar korset wordt geholpen. Haar buik en borsten worden strak bijeengetrokken met een lange veter aan de achterkant van het korset.
Een korset maakte slank. Een taille van ongeveer 45 centimeter omtrek was voor veel vrouwen het ideaal. Maar het dragen van een korset was geen pretje. De ribben en organen werden soms zo hard weggedrukt en geplet dat het lichaam misvormd raakte. Ongezond en pijnlijk? Jazeker. Maar wie mooi wil zijn, moet pijn lijden – toch?

BRON 1 Advertentie uit 1906.

BRON 2 Bij het aantrekken van het korset hadden vrouwen hulp nodig. Tekening uit 1840.

BRON 3 Camille Clifford was in 1900 een beroemd fotomodel en actrice in Amerika. Al op jonge leeftijd droeg ze een korset. Foto uit ± 1900.

B Op de fiets!

▶ 'Fiets-lopen'

Al in de achttiende eeuw zijn ontworpen voor loopfietsen gemaakt. Maar het was lastig rijden op deze eerste fietsen. Het stuur zat namelijk vast. Daardoor kon een fietser alleen rechtdoor en viel hij vaak.
De geschiedenis van de fiets begon pas echt in 1816, toen Karl von Drais een bestuurbare loopfiets maakte: de draisine. Het voorwiel kon draaien. De fiets was helemaal van hout (ook de banden!). De fietser duwde zichzelf met de voeten vooruit. Na 1816 werd de fiets nog vele keren aangepast en verbeterd.

BRON 1 Aanvankelijk gebruikten alleen mannen de fiets. Pas na 1900 durfden ook vrouwen op een fiets te rijden. Tekening uit de negentiende eeuw.

▶ Onfatsoenlijk en gevaarlijk

De komst van de fiets zorgde voor grote veranderingen. De fiets maakte het mogelijk om grote afstanden sneller te overbruggen. Winkeliers lieten goederen per fiets bezorgen. Loopjongens werden fietsjongens, en dienstbodes deden op de fiets de boodschappen.
Boeren maakten aanvankelijk bezwaar tegen fietsers. De koeien zouden door het zien van de voortsnellende mensen van schrik geen melk meer geven. Er ontstonden ook problemen als fietsers een paard inhaalden. De paarden werden schichtig en sloegen op hol. Dit leidde weleens tot vechtpartijen. De eerste fietsers hadden daarom een zweep bij zich, om zich zowel honden als omstanders van het lijf te houden.
Veel mensen vonden het niet netjes dat vrouwen fietsten. Maar met de komst van speciale fiets-kostuums (fietsbroeken en opknoopbare rokken) veranderde dit snel. Vrouwen ontdekten de voordelen van de fiets. Door de fiets was de vrouw niet langer aan huis gebonden.

BRON 2 Een echtpaar maakt een tochtje op de 'moderne' fiets. Tekening uit 1896.

C Baden in zee

BRON 1 Het Kurhaus in Scheveningen. Hier logeerden rijke burgers om te 'kuren'. Tekening uit 1885.

▶ Zout dompelbad

Omstreeks 1850 ontstond het idee dat een verblijf aan zee goed was voor de gezondheid. Mensen geloofden dat je van allerlei kwalen kon genezen door te baden in zee, zeewater te drinken en zeelucht in te ademen. In de badplaatsen Scheveningen en Domburg werden deftige hotels gebouwd. Rijke burgers gingen op vakantie naar deze badplaatsen om er een 'kuur' te volgen.
Vanaf 1880 zag je op het strand de eerste rieten badstoelen. Deze beschermden tegen het zonlicht. Deftige vrouwen hoorden namelijk een witte, 'lelieblanke' huid te hebben. Niet bruin, want dat zou betekenen dat je een hardwerkende, arme boerin was.
De badtoeristen gingen niet zomaar de zee in, maar huurden hiervoor een badkoets en een badvrouw. De koets werd de branding in gereden. Daar haalde de badvrouw de bader of baadster uit de koets en dompelde deze een aantal keren onder in het water. Gezwommen werd er niet.

▶ Zedig toerisme

Aan het strand waren veel regels om vrouwen en mannen gescheiden te houden. Zo moesten de badkoetsen voor mannen en vrouwen ver van elkaar staan. Sommige badplaatsen hadden zelfs een strandklok die aangaf wanneer de heren het water uit moesten om plaats te maken voor de dames.
Daarnaast liepen er langs het strand baddokters en soms zelfs soldaten om te controleren of de badgasten zich wel netjes, 'zedelijk', gedroegen.

BRON 2 Deftige badgasten werden in een badkoets in zee gereden om daar een 'gezond' bad te nemen. Foto uit ± 1900.

BRON 3 Rieten strandstoelen, hoeden en parasols beschermden de dames tegen de zon. Foto uit 1896.

4 Van oorlog naar oorlog

BRON 1 Een veld vol witte kruisen in Frankrijk.

BRON 2 Een nieuw wapen in de Eerste Wereldoorlog: de tank.

BRON 3 Een tank in onze tijd.

FENIKS VERHALENBOEK
17-18

Waarover gaat dit hoofdstuk?

Als je in België en Noord-Frankrijk bent, zie je velden vol kruisen. Heel veel velden met héél veel rijen kruisen. Het zijn de graven van soldaten die omkwamen in de Eerste Wereldoorlog. De soldaten die deze oorlog overleefden, vertelden later hoe mooi het landschap in de lente en zomer was. Maar na een gevecht was daar weinig van over. Vreemd was dat dan overal in het kapotgeschoten landschap rode bloemen bloeiden: klaprozen. Daarom droegen de soldaten elke keer als ze de oorlog herdachten, een klaproos op hun kleding.

De Eerste Wereldoorlog was van 1914-1918. Toen in 1914 deze oorlog begon, hadden sommige mensen er zin in. Ze wilden bewijzen dat hun land het best en sterkst was. Geen enkel land twijfelde aan de overwinning. Veel mensen dachten daarom dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Maar het liep anders: pas na vier verschrikkelijke jaren was de oorlog afgelopen. Duitsland kreeg de schuld van de oorlog en moest zware boetes betalen. Daardoor kon dat land niet herstellen van de oorlog en volgde er de ene crisis na de andere. Na de grote economische crisis van 1929 kwam Adolf Hitler in Duitsland aan de macht. Hij bereidde het land voor op een nieuwe grote oorlog: de Tweede Wereldoorlog.

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900 - 1950)

In het wit zie je een tank. Dit wapen hoort bij de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). In de periode tussen de twee wereldoorlogen ging het heel slecht met de economie in de wereld. Veel mensen raakten toen werkloos. Op de foto achter de tank houden werkloze mensen een protestdemonstratie.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | n. Chr. →

4 1 Een land om trots op te zijn

In 1914 wist iedereen in Europa dat er een grote oorlog zou komen. Veel landen hadden zich daarop voorbereid.

? **Waarom begonnen Europese landen in 1914 een wereldoorlog?**

▶ Wij zijn het beste land!

Aan het eind van de negentiende eeuw hielden veel Europeanen van hun land. Ze voelden zich één volk en waren trots op hun geschiedenis, taal en gewoontes. Dit nationalisme zag je goed aan de volksliederen van die landen. Daarin werd het eigen land als het beste land bezongen.
In 1871 kwam er in Europa een groot nieuw land bij: Duitsland. Andere grote Europese landen waren daar niet blij mee. Want ook Duitsland wilde graag een groot wereldrijk worden met koloniën, net als Engeland en Frankrijk. Daarom ging Duitsland oorlogsschepen bouwen en veel soldaten opleiden.

BRON 4

Enkele regels uit een gedicht uit 1841. Dit werd later het volkslied van Duitsland.

Deutschland, Deutschland über alles,
Über alles in der Welt
(Duitsland, Duitsland boven alles,
boven alles in de wereld)

Deutsche Frauen, deutsche Treue,
Deutscher Wein und deutscher Sang
Sollen in der Welt behalten
(Duitse vrouwen, Duitse trouw,
Duitse wijn en Duitse zang
moeten in de wereld blijven)

▶ Wij zijn sterk!

Een manier om te laten zien dat je land erg goed is, kán een oorlog zijn. Door een oorlog is snel duidelijk welk land het sterkste en dus het 'beste' land is, dachten mensen in die tijd. Soldaten vonden het een eer om voor hun land te vechten. Ouders waren heel erg trots als hun zoon een militair uniform droeg of een medaille kreeg. Alles wat met het leger te maken had, vonden de mensen prachtig.
Door dit **militarisme** wilden veel mensen graag een oorlog voeren. Ze konden dan laten zien hoe groot en sterk het leger van hun land was, en hoe moedig hun soldaten. Natuurlijk wilden ze met die oorlog ook hun land groter en machtiger maken, in en buiten Europa. De landen gingen steeds meer en betere wapens maken. Dat gebeurde in de fabrieken die er na de industriële revolutie waren gekomen. Door deze vorm van productie konden er heel veel wapens worden gemaakt.

BRON 5 Franse kinderen spelen op straat. Foto uit 1917.

▶ Wij hebben vrienden!

Een oorlog voeren in je eentje is niet zo handig. Daarom sloten sommige landen vriendschap met elkaar: ze werden elkaars bondgenoten. Groepen landen spraken af om elkaar te helpen bij een oorlog. Samen sta je sterker!
In 1914 waren er in Europa twee grote **bondgenootschappen**. Het bondgenootschap van de Geallieerden bestond uit Rusland, Engeland en Frankrijk. Het bondgenootschap van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië heette de Centralen. Tussen deze twee bondgenootschappen ontstonden spanningen. Europa raakte verdeeld in twee partijen.

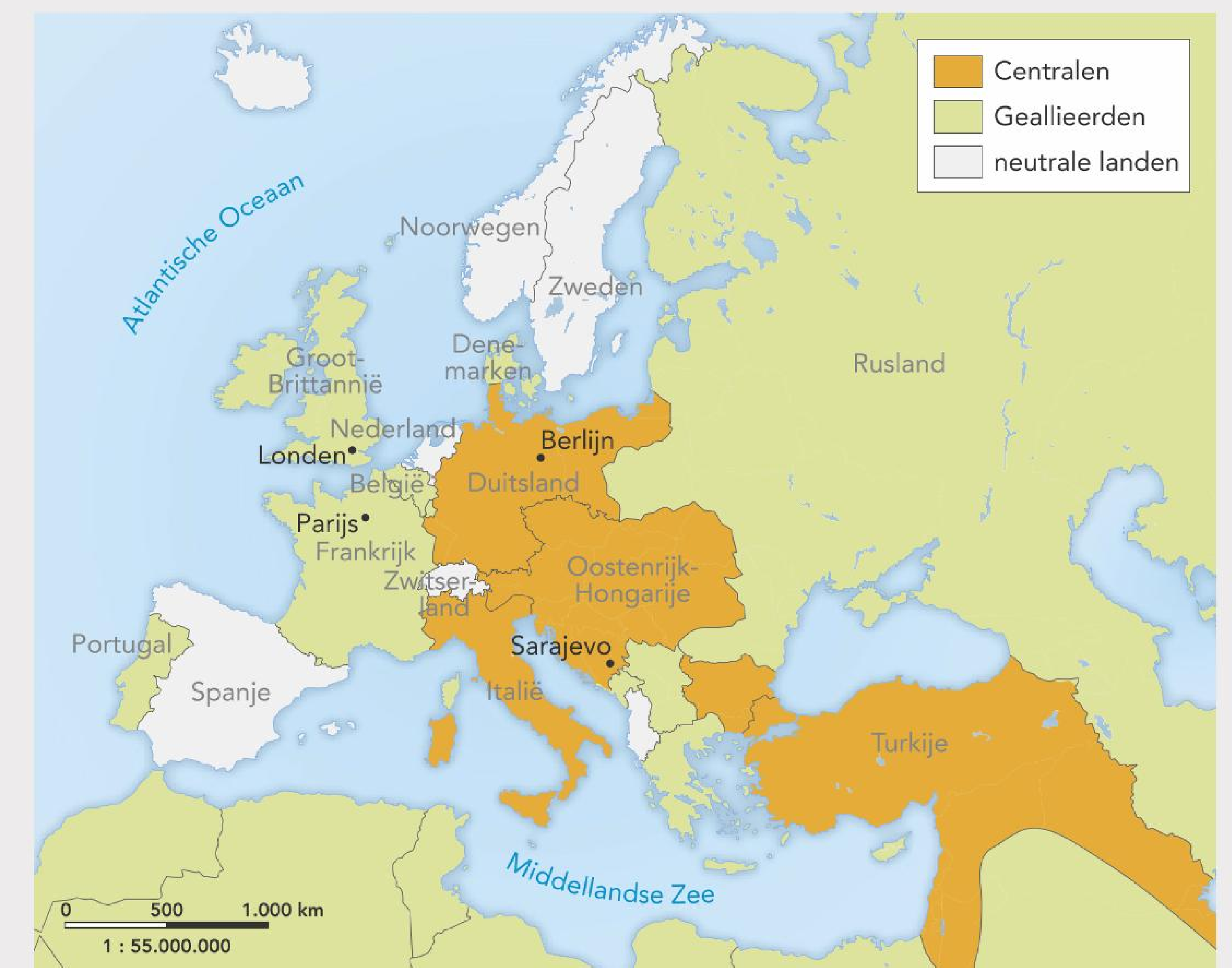
Aanleiding, oorzaak en gevolg

Een oorzaak is de reden waarom iets gebeurt. Een oorzaak van de Eerste Wereldoorlog is het nationalisme. Maar daardoor kwam er niet meteen een oorlog. Het nationalisme was een *indirecte oorzaak*. Soms volgt een gebeurtenis wél direct op een oorzaak. Dan noemden we dat de *directe oorzaak*. De meest directe oorzaak is de *aanleiding*.

Een gevolg van de Eerste Wereldoorlog waren miljoenen slachtoffers. Dat gevolg was meteen duidelijk. We noemen dat een *gevolg op de korte termijn*. Een *gevolg op de lange termijn* is niet direct duidelijk. Dat deze oorlog een Tweede Wereldoorlog tot gevolg zou hebben, kon men pas veel later zien.

BRON 6 In fabrieken konden miljoenen bommen en granaten worden gemaakt. Wetenschappers deden hun best om steeds betere en sterkere wapens voor hun land te bedenken. Foto uit 1917.

BRON 7 De bondgenoten in Europa in 1914.

bondgenootschap
Twee of meer landen die hebben afgesproken om elkaar economisch en militair te helpen.

militarisme
Overdreven trots zijn op alles wat met het leger te maken heeft: soldaten, wapens, medailles.

4 2 De Grote Oorlog

Bijna alle landen in de wereld waren betrokken bij de Eerste Wereldoorlog. In die tijd noemden de mensen het de Grote Oorlog. Miljoenen mensen kwamen om het leven. Nederland bleef neutraal: ons land deed niet mee.

? Hoe verliep de Eerste Wereldoorlog?

Moord in Sarajevo

Dát er een oorlog zou komen, was in 1914 wel duidelijk. Maar wanneer zou hij beginnen? De aanleiding voor de oorlog was een moord. Een Servische nationalist vermoordde in Sarajevo de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, die de stad bezocht. In Oostenrijk-Hongarije waren de mensen erg boos. Duitsland, hun bondgenoot, beloofde te helpen als er oorlog zou komen. En toen kwam die oorlog er ook. Op 1 augustus 1914 begon de oorlog waar sommige landen al jaren op wachtten: de Grote Oorlog.

BRON 8 De moord in 1914 in Sarajevo, de hoofdstad van Bosnië-Herzegowina. De moordenaar was het niet eens met de grote invloed van Oostenrijk-Hongarije in dit gebied.

'Met Kerstmis zijn we weer thuis!'

De grote landen waren niet bang voor de oorlog. Ze wisten immers zeker dat hun land zou winnen. 'De oorlog is vóór Kerstmis voorbij', zeiden de mensen in de zomer van 1914 tegen elkaar. Maar de oorlog verliep anders dan de generaals verwachtten. De wapens bleken sterker en gevaarlijker dan ooit tevoren. Het was bijna onmogelijk om een oorlog te voeren op de manier die de soldaten en hun generaals kenden. Ook werd de oorlog steeds groter. Steeds meer landen vochten mee en ook de koloniën van de Europese landen werden bij de oorlog betrokken. Er ontstond een echte **wereldoorlog**. Met Kerstmis 1914 was de oorlog nog lang niet voorbij. Er zouden nog vier verschrikkelijke oorlogsjaren volgen, waarin meer dan tien miljoen doden vielen.

BRON 9 Deze lachende Engelse jongens en mannen staan in de rij om zich vrijwillig aan te melden voor het leger: 'Hoera, we gaan naar de oorlog!' Foto uit 1914.

In de modder

Natuurlijk probeerden de soldaten zich te beschermen tegen de nieuwe en krachtige wapens. Op de slagvelden in België en Frankrijk groeven ze daarom kilometerslange gangen en tunnels in de grond: **loopgraven**. De loopgraven van de vechtende partijen lagen vaak maar een paar honderd meter van elkaar vandaan. Daartussen lag een spookachtig gebied: een totaal kapotgeschoten stuk land. Soms kwamen de soldaten uit hun loopgraven om te proberen dat stukje land te veroveren. De vijand aan de overkant begon te schieten. Het resultaat van de aanval was vele doden en geen meter land veroverd. Zulke kansloze acties waren er vaak. Kanonnenvoer, zo werden deze soldaten vaak genoemd.

BRON 10

In juli 1914 stuurde de Duitse keizer een telegram aan de Russische tsaar. Daarin stond:
'Nog kan de oorlog door jou worden voorkomen, als Rusland stopt met het gevechtsklaar maken van zijn leger.'

Nederland neutraal

Nederland had zich voor de oorlog bij geen enkel bondgenootschap aangesloten. Dat wilde de regering niet: Nederland wilde **neutraal** blijven. Ons land deed daarom niet mee aan de Eerste Wereldoorlog. Toch hadden de Nederlanders wel last van de oorlog: de handel kwam stil te liggen en er kwamen veel vluchtelingen uit België naar ons land.

Het einde van de oorlog

In 1917 raakte een Duitse torpedo een Amerikaans schip. Een voltreffer! Het was al het achtste schip van de neutrale Verenigde Staten dat naar de zeebodem zonk. Amerika moest nu wel terugvechten. Het stuurde tienduizenden soldaten en heel veel nieuwe wapens naar Europa om Frankrijk en Engeland te helpen. Rusland had toen al een **wapenstilstand** gesloten met Duitsland. In november 1918 was de oorlog voorbij. Duitsland en Oostenrijk-Hongarije waren verslagen. Duitsland kreeg de schuld van de oorlog en werd heel zwaar gestraft.

Een grote verandering

In de Eerste Wereldoorlog werden nieuwe vormen van communicatie gebruikt. Generaals konden per telefoon hun bevelen doorgeven aan de soldaten aan het front, terwijl zijzelf ver achter de linies waren. Een telefoon in die tijd had echter geen draadloze verbinding. Daarom was een nieuwe uitvinding belangrijk: de draadloze telegrafie. Daarmee kon je via radiogolven op grote afstand én snel berichten (telegrammen) versturen. Door de radiogolf af en toe te onderbreken, ontstond er een code, een soort taal. De ander kende die code ook, en vertaalde die in woorden.

BRON 11 Engelse soldaten in een granaatkrater. Door de bombardementen gingen de telefoondraden vaak kapot en moest er naar andere vormen van communicatie worden gezocht. Foto uit de Eerste Wereldoorlog.

loopgraven
Stelsel van kilometerslange tunnels en gangen in de grond. Loopgraven beschermen soldaten tegen de kogels en granaten van de vijand.

neutraal
Geen partij kiezen bij een ruzie of oorlog.

wapenstilstand
Afspraak tussen oorlogvoerende landen om een tijd niet te vechten.

wereldoorlog
Grote oorlog tussen meerdere landen, die in twee of meer werelddelen wordt uitgevochten.

4 3 Crisis in de wereld

De overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog lieten Duitsland zwaar boeten. Duitsland kon daardoor niet herstellen van de oorlog. Toen in 1929 in de Verenigde Staten een economische crisis uitbrak, had dat gevolgen voor de hele wereld.

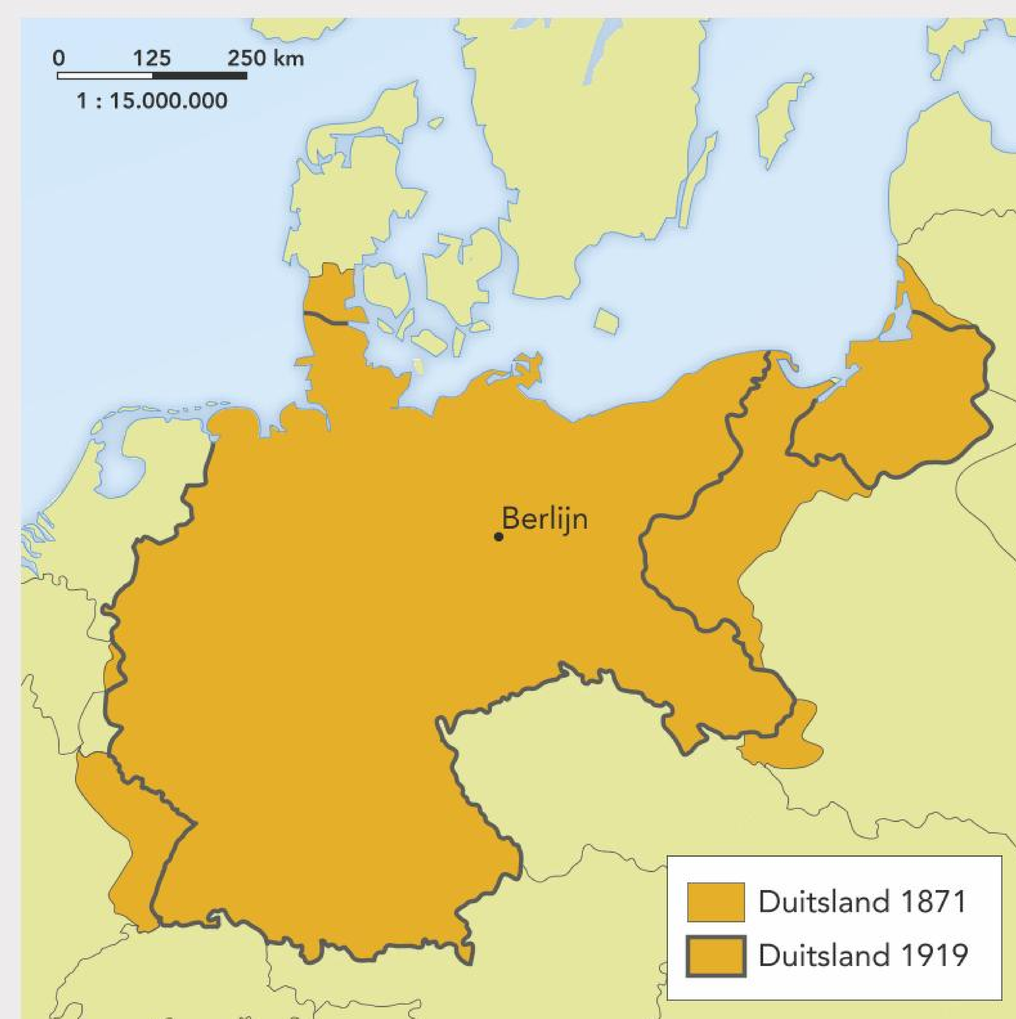
? Welke oorzaken en gevolgen had de economische crisis van 1929?

Verslagen en vernederd

In 1919 werd bij Versailles, een plaatsje in Frankrijk, het **Verdrag van Versailles** getekend. Met dit verdrag werd de Eerste Wereldoorlog beëindigd. De overwinnaars gaven Duitsland zware straffen. Duitsland moest veel gebieden en ook zijn koloniën afstaan. Ook moest het heel veel geld als **herstelbetaling** aan Frankrijk, België en Engeland geven. Het Duitse leger mocht niet groter meer zijn dan 100.000 soldaten, en van de Duitse vloot en luchtmacht bleef bijna niets meer over. Veel Duitsers, vooral de militairen, vonden dit vreselijk. De Duitse keizer vluchtte en Duitsland werd een democratische republiek. Voor de Duitsers braken moeilijke tijden aan, met veel armoede en honger. De meesten hadden weinig vertrouwen in de toekomst en in hun regering.

BRON 13 Op deze Duitse poster uit 1919 staat: 'Wat wij kwijtraken: 20% van ons land, 10% van de bevolking, 1/3 van de steenkoolproductie, 1/4 van de voedselproductie, 4/5 van de ijzerproductie, alle koloniën en de handelsvloot.'

BRON 12 Duitsland vóór en na de Eerste Wereldoorlog.

Even gaat het beter

De Duitse economie kon zich niet herstellen: het land moest méér betalen aan herstelbetalingen dan er werd verdiend. De Verenigde Staten leenden het land daarom geld om de economie weer gezond te maken. Op die manier zou Duitsland toch de herstelbetalingen kunnen opbrengen. Even ging het weer goed met Duitsland. Maar toen in 1929 de Verenigde Staten zelf in moeilijkheden kwamen, eisten de Amerikanen al het geleende geld weer terug.

Crisis in Amerika

Als je iets koopt, mag je het bij sommige winkels later betalen. Dan koop je het op afbetaling. In Amerika was dit rond 1929 heel normaal.
Maar toen ging het mis. Fabrieken hadden te grote voorraden, méér dan de mensen konden kopen. De fabrikanten gingen daarom minder produceren en moesten werknemers ontslaan. Die werkloze mensen hadden weer minder geld om hun leningen aan de bank af te lossen. Daardoor gingen veel banken failliet. Veel mensen verloren daardoor hun spaargeld. Ook bedrijven kwamen in moeilijkheden en moesten daarom nog meer werknemers ontslaan.
Mensen zonder werk kopen geen producten meer. De fabrieken konden nu bijna niets meer verkopen. In korte tijd sloot de ene na de andere fabriek. Nog meer mensen werden werkloos.
Ook de aandelen van bedrijven werden minder waard. Mensen die hun spaargeld daarin hadden belegd, waren dat kwijt. De **economische crisis** raakte ook andere landen, doordat landen handel met elkaar drijven.

BRON 14 Ook in Nederland sloeg de crisis hard toe. Deze man probeert werk te vinden. Foto uit 1933.

Crisis in Duitsland

In een land met een economische crisis zijn veel mensen werkloos. Ze hebben weinig geld om iets te kopen. De regering zal er alles aan doen om het geld in het land te houden. Toen Amerika geen geld meer uitleende, ontstonden er in Duitsland grote problemen. Het geld was nauwelijks iets meer waard. De vele mensen die werkloos waren, kregen een heel lage uitkering of helemaal niets, en waren dus straatarm. In Duitsland hadden veel mensen geen vertrouwen meer in hun democratische regering. Ze wilden weer terug naar de tijd dat één man, de keizer, alles voor het zeggen had. Tien jaar na de oorlog ging het met Duitsland opnieuw heel erg slecht.

Het communisme

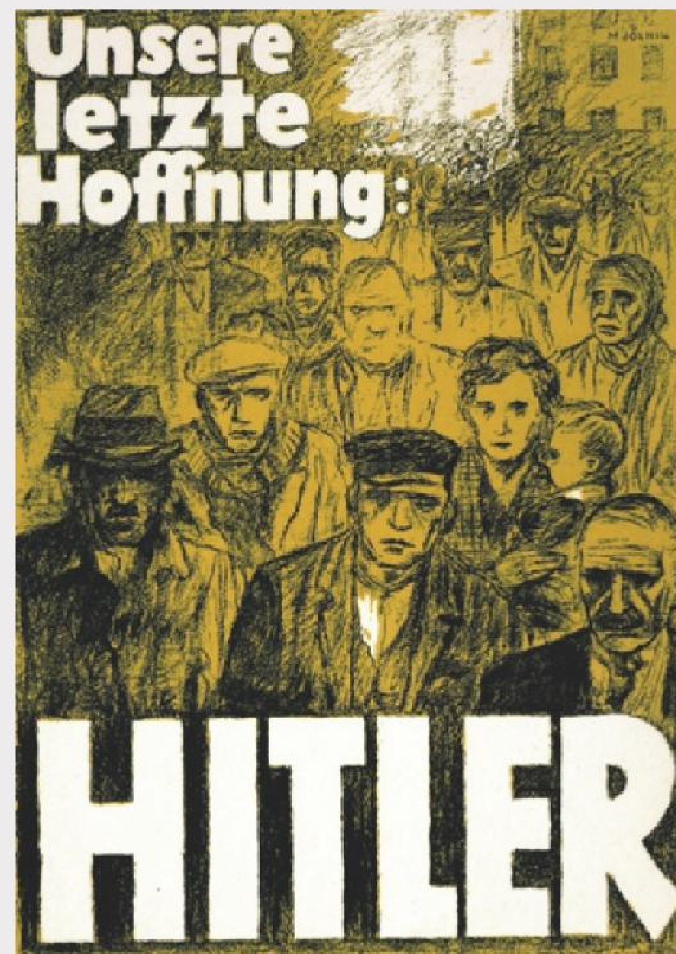
Sommige mensen dachten dat het **communisme** een oplossing was voor de problemen. Communisten willen alle rijkdom en bezit gelijk verdelen, desnoods met geweld. In Rusland kwamen de communisten in 1917 aan de macht. Ze pakten de bedrijven af van de eigenaars. Alle bezit was voortaan van de regering, die probeerde alles weer eerlijk onder de arbeiders te verdelen. Het land heette vanaf die tijd de Sovjet-Unie. In Duitsland leek dit sommige mensen ook een goed plan. Misschien kwam er zo een einde aan de ellende? Andere Duitsers vonden de ideeën van de communisten gevaarlijk en erg on-Duits. Op straat werd er daarom vaak gevochten tussen communisten en andere groepen. De Duitse regering was te zwak om hiertegen iets te doen.

communisme
Politiek streven om alle rijkdom en bezit te verdelen, zodat iedereen in alles gelijk is.
economische crisis
Als het erg slecht gaat met de economie en daardoor veel mensen werkloos en arm zijn.
herstelbetaling
Groot geldbedrag dat een land na een oorlog moet betalen, zodat andere landen hun oorlogsschade kunnen herstellen.
Verdrag van Versailles
Verdrag waarmee in 1919 de Eerste Wereldoorlog werd beëindigd. Duitsland kreeg alle schuld van de oorlog en werd zwaar gestraft.

4 4 Een nieuwe leider

In 1933 kwam in Duitsland Hitler aan de macht. Hij maakte een einde aan de democratie en begon het land op een nieuwe oorlog voor te bereiden.

Hoe kreeg Hitler alle macht in Duitsland? Hoe kon hij Duitsland op een nieuwe oorlog voorbereiden?

BRON 15 'Onze laatste hoop: Hitler'. Duitsers bekijken de verkiezingsposter van Adolf Hitler. Foto uit 1932.

Teleurgesteld

Adolf Hitler had als soldaat meegevochten in de Eerste Wereldoorlog. Net als veel andere militairen was hij in 1918 erg teleurgesteld. Voor Hitler was het duidelijk: de oorlog was verloren door de schuld van de communisten en de joden. Die hadden de Duitse soldaten niet gesteund. Veel mensen waren het met Hitler eens. Hitler werd de leider van de nationaal-socialistische partij. Aanhangers van deze partij werden **nazi's** genoemd.

Niet denken, maar doen

Door de crisis werden veel mensen in Duitsland werkloos. Ze gaven hun regering daarvan de schuld. Hitler beloofde dat hij van Duitsland weer een sterk land zou maken, waar mensen trots op konden zijn. Hij vond dat Duitsland zich niets moest aantrekken van het Verdrag van Versailles. Zijn aanhangers zagen in hem de sterke leider die een einde kon maken aan de chaos. Hij zou ervoor zorgen dat de communisten niet aan de macht kwamen. Hitlers haat tegen joden namen ze op de koop toe.

BRON 16 Duizenden mensen juichen Hitler toe op een partijbijeenkomst van de nazi's in Neurenberg. Foto uit 1938.

Hitler was leider van de nazi's en een **fascist**. Fascisten vinden dat er één sterke leider moet zijn. Ook vinden zij dat je niet te veel moet denken maar moet doen, en dat geweld goed is. De Duitse nazi's sloegen joden en communisten in elkaar. Ze droegen uniformen en zwaaiden met vlaggen. Op die manier maakten ze reclame, **propaganda**, voor Hitler en voor hun eigen land en volk.

Een machtige wet

In 1933 werd Hitler gekozen tot minister-president. Toch was hij niet tevreden. Zijn nazipartij was dan wel de grootste, maar had geen meerderheid in het parlement, de Rijksdag. Hij zou daarom moeten samenwerken. Hitler wilde dat niet. Op een nacht werd het Rijksdaggebouw in brand gestoken. Hitler gaf de communisten de schuld van de brand. Hij waarschuwde de Duitsers: dit is het bewijs dat de communisten chaos willen om de macht te grijpen! Hij bedacht de **Machtigingswet**. Met deze wet mocht hij beslissingen nemen zonder toestemming van de Rijksdag. Volgens Hitler was dat de enige manier waarop hij de communisten kon verslaan. Het parlement keurde de wet goed. Hierdoor werd Hitler een **dictator**.

Hoe gaat dat nú?

Toen Hitler dictator werd, mochten de Duitsers niet meer zeggen wat ze dachten. Ze kwamen daarvoor in de gevangenis. In onze tijd hebben wij in Nederland vrijheid van meningsuiting. Wij mogen zeggen en schrijven wat we willen. Dit staat in artikel 7 van onze grondwet. Maar we mogen geen mensen discrimineren met onze mening. Want volgens artikel 1 van de grondwet mag je niet discrimineren.

Op weg naar een nieuwe oorlog

Hitler liet werkloze Duitsers in wapenfabrieken werken, in het leger gaan en heel veel wegen aanleggen. De werkloosheid en de armoede verminderden daardoor snel, zodat Hitler nog meer aanhangers kreeg. Maar waar hij werkelijk mee bezig was, zagen de mensen niet: het voorbereiden van een nieuwe oorlog. Hitler wilde van Duitsland weer een groot en machtig land maken. Duitsland had recht op meer ruimte, op *Lebensraum*, vond hij. Polen en Rusland moesten dit maar afstaan, desnoods door een oorlog.

BRON 17 Hitler opent een autosnelweg. Deze wegen liepen meestal naar de grenzen van Duitsland: Polen, Nederland en Frankrijk. Handig, in tijd van oorlog. Foto uit 1935.

dictator
Alleenheerser die vaak regeert met steun van het leger en de (geheime) politie.

fascist
Aanhanger van een politieke groep die één sterke leider wil die bepaalt wat goed is voor het volk. Fascisten vinden gevoel belangrijker dan verstand, komen op voor hun eigen land en volk, en houden van geweld.

Machtigingswet
Wet waardoor Hitler dictator kon worden. Deze wet schakelde de grondwet en de Rijksdag (het Duitse parlement) uit.

nazi
Afkorting van nationaalsocialist, aanhanger van de fascistische partij van Hitler.

propaganda
Politieke reclame.

4 5 Stalin: leider van de Sovjet-Unie

In 1917 brak er een revolutie uit in Rusland. De tsaar werd afgezet en de communisten namen de macht over: het land heette voortaan de Sovjet-Unie.

? **Hoe werd de Sovjet-Unie bestuurd door Stalin?**

▶ Gelijkheid voor iedereen!

Rusland werd bestuurd door een keizer: de tsaar. Hij alleen had alle macht. Mensen die tegen hem waren, werden opgepakt door de geheime politie.
In 1917 ging het heel erg slecht in Rusland. Veel mensen leden armoede en hadden honger. De oorlog tegen Duitsland werd maar niet gewonnen, en er was zelfs kans dat Rusland die zou verliezen. Daarom kwamen boeren en arbeiders in opstand tegen hun tsaar. De communisten organiseerden die opstand. Ze wilden gelijkheid voor iedereen, zodat ook arbeiders en boeren een goed leven kregen. De leider van de communisten, Vladimir Iljitsj Oeljanov, was bekend onder zijn schuilnaam Lenin. De tsaar zette hem in 1897 het land uit. In 1917 kwam Lenin stiekem terug om de opstand te leiden. Dat was het begin van de Russische Revolutie: de tsaar werd afgezet en later vermoord, en de communisten grepen de macht. Rusland heette voortaan de Sovjet-Unie en werd bestuurd door één partij: de communistische partij.

▶ Stalin wordt dictator

In 1924 overleed Lenin. Jozef Stalin werd de nieuwe leider van de communistische partij en dus van de Sovjet-Unie. Lenin zelf had Stalin niet als zijn opvolger gewild, want hij vertrouwde Stalin niet.
Stalin wilde met niemand samenwerken en liet zijn belangrijkste tegenstanders uit de weg ruimen. Vanaf 1928 was Stalin dictator. Hij wilde de Sovjet-Unie snel groot en sterk maken, en vooral beter dan de Verenigde Staten. Hiervoor bedacht hij een plan: elke vijf jaar werd vóóraf besloten wat de fabrieken gingen maken. Door deze vijfjarenplannen moesten arbeiders en boeren hard werken voor Stalin. Ze verdienden weinig en hadden nauwelijks rechten. Maar omdat ze in Stalin geloofden, deden ze het toch.

▶ Grote terreur

Stalin vertrouwde niemand. Hij zag in iedereen een tegenstander van het communisme en van zichzelf. Hij liet heel veel mensen oppakken. Ze werden vermoord of naar werkkampen gestuurd. Bijvoorbeeld in Siberië, het ijskoude deel van de Sovjet-Unie. De meeste gevangen stierven er binnen een paar jaar. Een rechtszaak tegen een tegenstander van Stalin was meestal maar schijn, omdat vaak vooraf al was besloten wat de straf zou worden. Overal waren spionnen en verklikkers. Iedereen was bang voor Stalin en zijn geheime politie. Niemand durfde meer iets tegen hem te ondernemen.

BRON 18 Lenin leidt soldaten, arbeiders en boeren naar een communistisch Rusland. Propaganda (briefkaart) uit 1917.

BRON 19 Deze foto stond in 1936 in alle kranten van de Sovjet-Unie. De toen zevenjarige Gelya Markizova mocht bij een bezoek Stalin een kus geven. Een jaar later werd haar vader opgepakt. Hij zou een aanslag op Stalin willen plegen. Ze heeft hem nooit meer teruggezien.

Later vertelde Gelya over de terreur van Stalin:
'Toen mijn vader werd opgepakt, stuurden mijn moeder en ik een brief naar Stalin. We deden er de foto bij van mij in Stalins armen. Een paar dagen na de brief werd mijn moeder opgepakt. Ze heeft een jaar vastgezeten. In 1940 lag mama dood in huis. Ze zou zelfmoord hebben gepleegd, omdat een kind in het ziekenhuis waar ze werkte was overleden. Ze kreeg de schuld, omdat ze de vrouw was van een landverrader. We dachten dat Stalin er niets mee te maken had. Dat dachten we toen.'

vrij naar: een interview met Gelya Markizova.

▶ Stalin: onze Grote Leider

Net als Hitler maakte Stalin veel gebruik van propaganda. Op posters en schilderijen liet hij zich afbeelden als een lieve vader voor alle inwoners van de Sovjet-Unie. Op scholen leerden de kinderen dat 'vadertje Stalin' een geweldig leider was. Heel lang geloofden de mensen in de Sovjet-Unie dat. Pas na Stalins dood hoorden ze de minder goede verhalen over hem. Toen drong pas door dat door de terreur van Stalin waarschijnlijk twintig miljoen mensen waren gestorven.

BRON 20 Enthousiast klapt het publiek voor Stalin. Schilderij uit 1950.

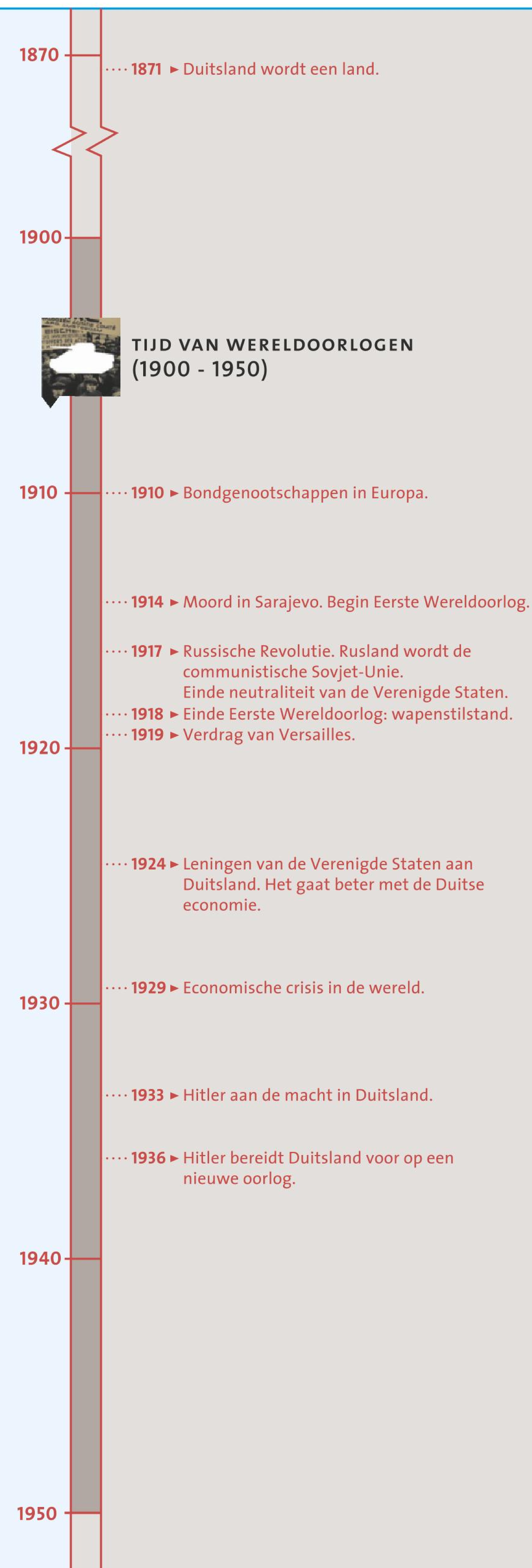
4 6 Dit heb je geleerd

DIT WEET JE NU

1 Je weet waarom Europese landen in 1914 een wereldoorlog begonnen.
2 Je weet hoe de Eerste Wereldoorlog verliep.
3 Je weet wat de oorzaken en gevolgen waren van de economische crisis van 1929.
4 Je weet hoe Hitler alle macht kreeg.
5 Je weet hoe Hitler Duitsland kon voorbereiden op een nieuwe oorlog.

DIT KUN JE NU

1 Je kunt de oorzaak en de aanleiding van een gebeurtenis herkennen.
2 Je kunt aangeven wat directe en indirecte oorzaken zijn.
3 Je kunt van een gebeurtenis de gevolgen op de korte en op de lange termijn herkennen.

PERSONEN

Adolf Hitler (1889-1945)
Fascistische dictator van Duitsland van 1933-1945. Hitler was verantwoordelijk voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Lenin (1870-1924)
Leider van de communistische revolutie in Rusland in 1917 en de eerste leider van de Sovjet-Unie.

Jozef Stalin (1878-1953)
Leider van de Sovjet-Unie van 1925-1953. Hij was een dictator die veel terreur uitoefende.

BEGRIPPEN

- bondgenootschap
- communisme
- dictator
- economische crisis
- fascist
- herstelbetaling
- loopgraven
- Machtigingswet
- militarisme
- nazi
- neutraal
- propaganda
- Verdrag van Versailles
- wapenstilstand
- wereldoorlog

BRON 21

4 Keuzeopdrachten

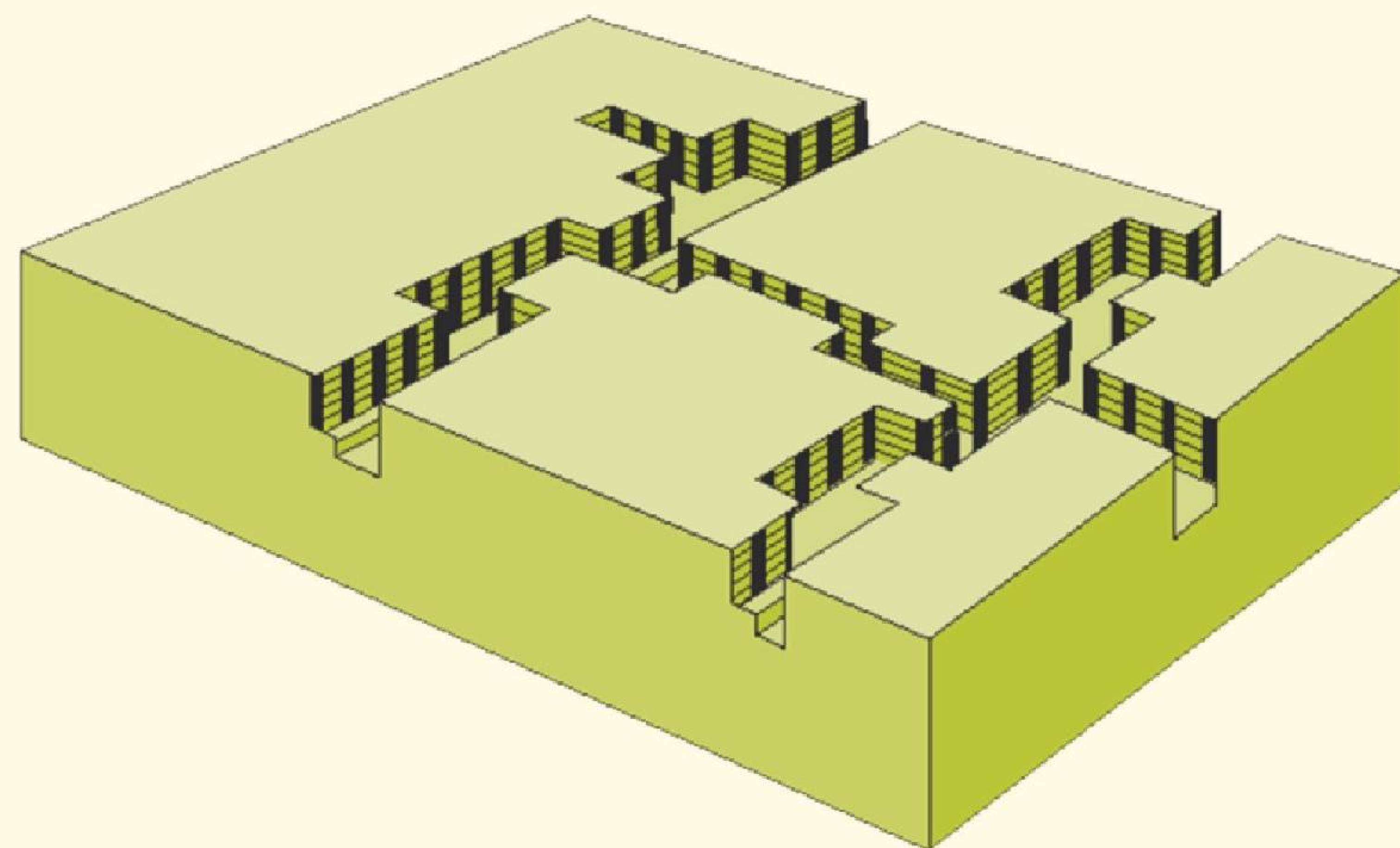
A In de loopgraven

BRON 1 Een loopgraaf in de Eerste Wereldoorlog.

Loopgraven

De Eerste Wereldoorlog is heel bekend door de kilometerslange tunnels en loopgraven waarin de soldaten zich verscholen. Een loopgraaf was ongeveer tweeënhalf tot drie meter diep. Als de soldaten schoten, stonden ze op een verhoging van zand(zakken) of kisten. Boven de loopgraaf lag prikkeldraad, zodat vijanden niet binnen konden komen.

BRON 2 Van bovenaf kun je goed zien dat de loopgraven niet recht, maar zigzag liepen. Dit werd gedaan om zware verliezen te voorkomen.

Tank

De oorlog bleef jarenlang onbeslist doordat er op het slagveld alleen maar doden vielen en geen terreinwinst werd behaald. Maar toen kwam er een nieuw wapen: de tank. Eigenlijk is de tank een simpele uitvinding. Soldaten moeten naar de overkant, maar worden neergeschoten. Hoe bescherm je de soldaten? Met een bunker op wielen: de tank. De tank is een Engelse uitvinding. De Engelsen wilden niet dat Duitse spionnen hun nieuwe wapen zouden ontdekken. Daarom werd aan de arbeiders die aan dit wapen werkten, verteld dat ze grote watertanks maakten – vandaar de naam 'tank'.
In het begin was er nauwelijks verschil tussen een tank en een pantserwagen. Daarna kwam er meer onderscheid: de tank kreeg rupsbanden en kon toen ook over ruw terrein rijden. Geschikt dus voor op het slagveld. Later volgden de Duitsers met een eigen model.

BRON 3 Bommen werden met de hand uit het vliegtuig gegooid.

Vliegtuigen

Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was er pas tien jaar luchtvaart. Vliegtuigen werden gebruikt voor verkenningsvluchten achter de linies van de vijand. Maar al snel kwamen er gevechtsvliegtuigen en kreeg het leger een luchtmacht.
De piloot zat in een open cockpit. Hij droeg dikke kleding tegen de kou. Bommen werden letterlijk door hem of door een tweede man naar beneden gegooid. Later kwamen er speciale vliegtuigen om bommen af te werpen.
De bommen werden toen onder de romp gemonteerd en de piloot kon ze via een mechaniek afwerpen.

BRON 4 In 1915 gebruikten de Duitsers voor het eerst de vlammenwerper. Het wapen was bedoeld om de loopgraven van de vijand te overvallen en in te nemen. Voor de gebruiker van de vlammenwerper was er zeker ook gevaar: om het vreselijke wapen goed te gebruiken, moest hij zijn eigen loopgraaf verlaten.

BRON 5 Een nieuw uitvinding was het gifgas. Gifgas maakte veel slachtoffers. Daarom was ook snel de uitvinding van een gasmasker nodig voor iedereen die aan het front was: mensen, maar ook dieren. Er waren gasmaskers voor ezels, paarden en honden.

B Kinderen van Hitler

Hitlerjugend

In 1926 werd de *Hitlerjugend* ('Hitlerjeugd') in Duitsland opgericht. Toen Hitler eenmaal aan de macht was, moesten alle jongens vanaf een bepaalde leeftijd verplicht lid worden. Het doel was jongens op te voeden voor een leven als soldaat. Alles wat de jongens er deden en leerden had te maken met het leger en met trouw zijn aan hun *Führer* ('leider'), Adolf Hitler.

BRON 1

Hitler zei over de *Hitlerjugend*:
'Een gewelddadige, wrede, onverschrokken jeugd wil ik. De jeugd moet dat alles zijn. Pijn en moeite moet zij kunnen verdragen. Er mag niets zwaks en teers aan haar zijn.'

BRON 2 Jongens van de Hitlerjugend op kamp. Foto uit 1940.

Bund Deutscher Mädel

Ook voor de meisjes was er een vereniging: de *Bund Deutscher Mädel* (BDM, 'Bond van de Duitse meisjes'). Hier leerden meisjes om een goede en zorgzame vrouw te zijn voor hun man én voor het Duitse volk. Met sport en spel werden ze voorbereid op deze taken.

BRON 3

De Duitse minister Goebbels over de vrouw:
'De mooiste taak die zij te vervullen heeft, is haar land en haar volk kinderen te schenken.'

BRON 4 Een vrouw moest goed voor anderen zorgen. BDM-meisjes gingen langs de deuren om te collecteren. Poster uit 1936.

BRON 5 BMD-meisjes doen gymnastiekoefeningen. Net als voor jongens werd ook voor meisjes een gezond lichaam erg belangrijk gevonden. Foto uit 1938.

Op school

Op school leerden de kinderen dat de Vrede van Versailles de schuld was van de joden en dat het Duitse volk *Lebensraum* (levensruimte) nodig had. Ze kregen dan een kaart te zien met alle stukken land die in 1919 van Duitsland waren afgepakt. Dat was de aardrijkskundeles. Bij biologie leerden ze dat het joodse 'ras' slecht was en dat alleen het Duitse 'ras' goed was. De natuurkundeles bestond uit het berekenen van de baan van een kogel of hoe snel je bruggen kon bouwen.

BRON 6

Een rekensom in een Duits schoolboek in die tijd:
'Een bommenwerper draagt 144 bommen, elke bom weegt 10 kilo. Het vliegtuig gaat naar Warschau. Het bombardeert de stad. Bij het opstijgen met alle bommen aan boord en een tank met 100 kilo aan brandstof, weegt het vliegtuig ongeveer 8000 kilo. Als het vliegtuig terugkeert van zijn geweldige werk is er nog 230 kilo over. Hoeveel weegt het vliegtuig als het leeg is?'

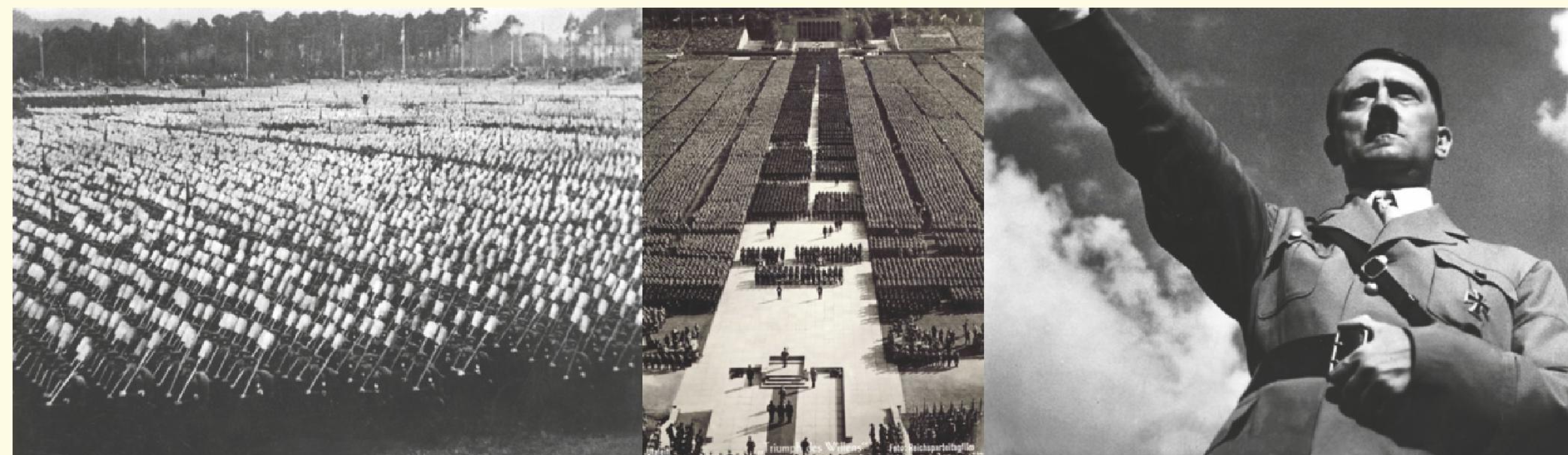
C Moderne propaganda

Leni Riefenstahl

De Duitse filmregisseur Leni Riefenstahl maakte *Triumph des Willens*, een propagandafilm voor én over Adolf Hitler. Hieronder zie je daar beelden uit. Het was heel bijzonder dat een vrouw in die tijd zo'n belangrijke opdracht kreeg. Hitler vond immers dat vrouwen zich alleen bezig moesten houden met hun gezin.
Leni Riefenstahl gebruikte bij de filmopnames technieken die toen heel nieuw waren. Hierdoor lukte het haar om Hitler en de mensenmassa's precies zo te filmen zoals Hitler dat wilde. Na de oorlog heeft Leni Riefenstahl nooit echt spijt getoond van de propagandafilms die ze voor de nazi's maakte. Maar hoewel ze met Hitler had samengewerkt, hebben een heleboel regisseurs haar filmtechnieken toch overgenomen.

BRON 1 Leni Riefenstahl maakt een wandeling met Adolf Hitler (rechts) en zijn minister van Propaganda: Joseph Goebbels. Foto uit ± 1940.

BRON 2 **BRON 3** **BRON 4**

5 De Tweede Wereldoorlog

BRON 1 De toegangspoort van Auschwitz. In dit vernietigingskamp hebben de nazi's ruim één miljoen mensen vermoord, waarvan het grootste deel in gaskamers.

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900 - 1950)
In het wit zie je een tank. Dit wapen hoort bij de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). In de periode tussen de twee wereldoorlogen in ging het heel slecht met de economie in de wereld. Veel mensen raakten toen werkloos. Op de foto achter de tank houden werkloze mensen een protestdemonstratie.

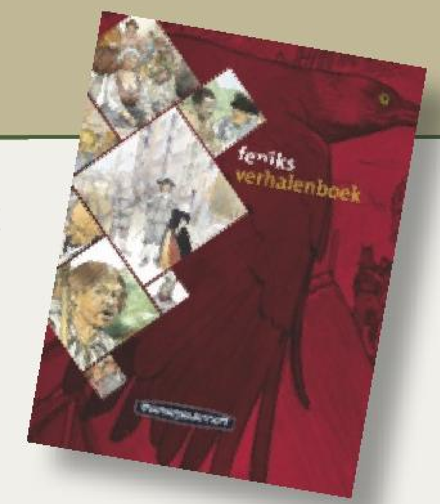

BRON 2 Het centrum van Rotterdam vlak na het Duitse bombardement van 14 mei 1940. Rechts boven zie je de rivier de Maas.

BRON 3 Het centrum van Rotterdam in onze tijd.

FENIKS VERHALENBOEK
17-18

▶ Waarover gaat dit hoofdstuk?

Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, wilde hij van Duitsland weer een machtig land maken. Daarom bereidde hij het land voor op een nieuwe oorlog. De oorlog die Hitler begon, noemen we de Tweede Wereldoorlog. Hitler heeft deze oorlog verloren. Hij werd verslagen door de geallieerden, de bondgenoten tegen Duitsland. Maar toen waren er al miljoenen mensen gestorven en lag Europa in puin. Een van de steden die werden verwoest, was Rotterdam. Hitler liet die stad platbombarderen toen hij ons land aanviel.

Over de Tweede Wereldoorlog zijn heel veel films gemaakt en boeken geschreven. Ook dit hoofdstuk gaat over die oorlog. Je leest over de gevechten in Nederland en Europa, maar ook in andere delen van de wereld. Bijvoorbeeld in Azië, waar Japan grote gebieden en Nederlands-Indië veroverde. Je leest hoe de oorlog daar verliep en hoe na de oorlog Nederlands-Indië het onafhankelijke land Indonesië werd.
Je leest in dit hoofdstuk ook over de mensen die in die tijd leefden. Wat maakten zij mee tijdens de oorlog: de soldaten en de burgers?

Na de oorlog verdeelden de geallieerden Duitsland onder elkaar. De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hadden samen tegen Hitler gevochten. Maar al direct na de oorlog werden de oude spanningen tussen de twee landen weer voelbaar. Dat leidde opnieuw tot grote problemen in de wereld.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000
← v. Chr. | n. Chr. →

5 1 Hitlers oorlog

Hitler wilde van Duitsland weer een groot land maken. Duitsland had recht op meer ruimte, vond hij. Polen en Rusland moesten dit maar afstaan, desnoods door een oorlog.

? **Hoe verliep de Tweede Wereldoorlog en hoe werden Hitlers legers verslagen?**

▶ De Duitse aanval

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. De Poolse soldaten vochten hard en dapper, maar tegen het enorme, moderne Duitse leger konden ze niet op. Hitler wilde nooit meer een loopgravenoorlog, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarom voerde hij een **Blitzkrieg**: binnen een maand hadden zijn soldaten grote gebieden bezet.
De bondgenoten van Polen – Frankrijk en Engeland – verklaarden de oorlog aan Duitsland. Maar ook zij konden de Duitse legers niet tegenhouden. Binnen een half jaar veroverde Hitler het westen van Europa. Maar het lukte hem niet om ook Engeland te veroveren.

▶ Aanval op de Sovjet-Unie

Toen keek Hitler naar het oosten. Daar lag de Sovjet-Unie, het grootste land ter wereld. Hitler en de leider van de Sovjet-Unie – Stalin – hadden in 1939 afgesproken om elkaar niet aan te vallen. Maar Hitler hield zich niet aan deze afspraak. In 1941 vielen zijn legers de Sovjet-Unie binnen. Snel veroverden ze enorme gebieden. Maar toen kwam de winter. In delen van de Sovjet-Unie werd het zo koud dat zelfs de diesel in de tanks bevroor. Het Russische leger was beter voorbereid op deze kou. Langzaam stopte de Duitse opmars. In 1943 werd een groot Duits leger bij de stad Stalingrad verslagen. Rusland won daarna steeds meer gebied terug. De Slag om Stalingrad was een keerpunt in de oorlog.

▶ Een zware tijd

De oorlog was voor de burgers in Europa een zware tijd. Miljoenen soldaten sneuvelden tijdens de gevechten. Bij bombardementen werden heel veel burgers gedood of ze raakten alles kwijt. Aan bijna alles was gebrek, ook aan voedsel.
Maar ook de Duitse burgers leden onder de oorlog. Duitse steden werden gebombardeerd door Engelse en Amerikaanse bommenwerpers. De Engelsen en Amerikanen hoopten dat het Duitse volk zich daardoor zou overgeven.
Om te voorkomen dat zijn volk in opstand kwam, gebruikte Hitler terreur. En door de nazipropaganda bleven de Duitsers geloven dat de oorlog nodig was en dat ze voor een goede zaak vochten.

BRON 4 De Duitse inval in de Sovjet-Unie verliep succesvol, totdat het winter werd. Foto uit 1941.

BRON 5 Poster uit de Tweede Wereldoorlog. De Waffen-SS was een onderdeel van het Duitse leger. Als je zeventien jaar was, mocht je bij de Waffen-SS.

BRON 6 D-day was een van de grootste militaire operaties uit de geschiedenis. Na de eerste landingstroepen brachten schepen tanks, vrachtwagens en ander materieel aan land. Foto uit 1944.

Hoe gaat dat nú?

In ons land mogen burgers het oneens zijn met de regering. Ze mogen dat ook zeggen en schrijven. Wij leven in een **rechtsstaat**. Dat betekent dat iedereen zich aan de wet moet houden, óók de overheid. Heeft een burger toch een conflict met de overheid, dan beslist de **rechter** hoe dat volgens de wet moet worden opgelost. Rechters zijn in een rechtsstaat onafhankelijk en onpartijdig: ze horen dus niet bij de regering of bij een partij.

▶ Duitsland verslagen

6 juni 1944: **D-day**. De Duitse soldaten die de Franse kust bewaakten, konden hun ogen niet geloven. Ze zagen duizenden schepen op zich af komen! Daarin zaten soldaten uit Engeland, de Verenigde Staten, Canada en nog veel meer landen. Er werd keihard gevochten en er vielen duizenden doden. Ten slotte veroverden de **geallieerden** een klein stukje van Frankrijk. Ze brachten er een enorm leger heen. Van daaruit vochten ze zich een weg naar Duitsland. Tegelijkertijd vochten vanuit het oosten de Russen ook tegen Duitsland. In april 1945 ontmoetten de twee legers elkaar, midden in Duitsland. Kort daarna pleegde Hitler zelfmoord. Op 7 mei 1945 gaf Duitsland zich over. De oorlog in Europa was voorbij.

Blitzkrieg
Letterlijk: bliksem(snelle)oorlog. Oorlog waarin zo snel mogelijk zoveel mogelijk land wordt veroverd.
D-day
Aanval van de geallieerden op Duitsland, op 6 juni 1944 in Frankrijk.
geallieerden
Landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog samen tegen Duitsland vochten.

rechter
Werkt bij de rechtbank en beslist welke straf iemand krijgt die de wet overtreedt. Een rechter is onafhankelijk en onpartijdig, en past de wet toe.
rechtsstaat
Land waarin iedereen dezelfde rechten heeft, die in wetten zijn vastgelegd, en waarin rechters onafhankelijk zijn.

5 2 Nederland bezet

In de Tweede Wereldoorlog werd Nederland bezet. Vijf jaar lang waren de Duitsers hier de baas en moesten de Nederlanders zich aanpassen aan de eisen van de bezetters.

? **Hoe was het leven in Nederland onder de Duitse bezetting?**

Overvallen!

In de nacht van 10 mei 1940 vielen Duitse troepen onverwachts Nederland binnen. Nederland wilde neutraal blijven, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog. Maar dat kon nu niet meer. Hoewel het Nederlandse leger veel zwakker was dan het Duitse leger, vochten Nederlandse soldaten hard. Na vier dagen was Nederland nog steeds niet veroverd. Dat vond Hitler te lang duren: hij liet Rotterdam bombarderen. Zeker 800 mensen kwamen daarbij om het leven en 80.000 mensen werden dakloos. De Duitsers dreigden ook andere steden te bombarderen. Daarop besloten de regering en het leger dat Nederland zich moest overgeven. De regering en koningin Wilhelmina vluchtten naar Londen. Vanaf 15 mei 1940 was Nederland bezet door Duitse troepen.

Verraad en verzet

In het eerst jaar van de bezetting gedroegen de Duitse soldaten zich meestal netjes. Ze vonden de Nederlanders een soort broedervolk, dat vast snel de ideeën van de nazi's zou overnemen. Maar dat bleek niet te kloppen. Veel Nederlanders zagen de 'moffen' het liefst zo snel mogelijk vertrekken. Maar hoe konden ze dat bereiken? De meeste mensen wisten niet goed hoe ze zich konden verzetten of waren te bang. Zij wisten niets beters te doen dan af te wachten. Ze probeerden zo gewoon mogelijk door te leven, en dat was moeilijk genoeg. Sommige Nederlanders waren juist blij met de Duitse bezetting. Ze profiteerden ervan door met de Duitsers te **collaboreren**: ze hielpen de Duitsers of dreven handel met hen. Sommigen gingen zelfs in het Duitse leger vechten in de Sovjet-Unie, of verraadden verzetsmensen en onderduikers. Veel van deze mensen zaten bij de **NSB**, een politieke partij. Anton Mussert leidde deze partij en was het eens met veel nazi-ideeën.
Maar er waren ook Nederlanders die in **het verzet** gingen, ook al was dat erg gevaarlijk. Ze deden van alles om de Duitsers dwars te zitten: ze hielpen onderduikers, maakten Duitse spullen kapot en vermoordden zelfs Duitse soldaten en NSB'ers.

BRON 7 Poster van de NSB uit 1942.

BRON 8 Twee onderduikers in hun ondergrondse schuilplaats bij een dorpje in Gelderland. Foto uit de Tweede Wereldoorlog.

Het laatste oorlogsjaar

Het zuiden van Nederland werd in de herfst van 1944 bevrijd. Maar het lukte de geallieerden niet om over de grote rivieren te komen; de Duitse tegenstand bij Arnhem was daarvoor te groot. Daardoor bleef het grootste deel van Nederland nog bezet.
In de laatste winter van de oorlog ontstond er hongersnood in de grote steden van West-Nederland. De Duitsers deden niets aan het voedselgebrek. Tijdens deze **Hongerwinter** aten mensen zelfs boomschors, aardappelschillen en bloembollen om te overleven. Meer dan 20.000 mensen stierven van de honger.
Op 5 mei 1945 gaf het Duitse leger in Nederland zich over. De oorlog was voorbij.

BRON 9 Behalve voedsel was er in de Hongerwinter ook gebrek aan brandstof. Dit gezin woonde, kookte en sliep daarom in één kamer.

BRON 10

Deze schrijver maakte de Hongerwinter mee:
'Kou is een genadeloze ervaring, vooral als het lichaam verzwakt is door te weinig voedsel. Oom Piet heeft uit de haven zware balken meegenomen, zodat wij nooit helemaal zonder brandstof zitten. Anderen zijn minder gelukkig. Zij stoken hun meubels op. Ook de bomen in de straat gaan eraan. Mannen zagen ze om en nemen ze in delen mee naar huis. Al dat zware werk is erg inspannend, door het gebrek aan voedsel. De maag is leeg en zeurt constant. Het bewegen van een arm of het doen van een stap is al een inspanning. Soms droom je met wijd open ogen, vaak over eten. Je droomt niet over taarten en snoep, maar over brood, over aardappelen.'

naar: Henk Veldhuijzen, Mijn kleine oorlog, *2004.*

Feit en mening

Bronnen worden gemaakt door mensen. Ze vertellen daarin wat ze hebben meegemaakt of wat er is gebeurd. Vaak geven ze in een bron ook hun mening over een gebeurtenis of persoon. Soms doen ze dat heel bewust en duidelijk. Maar soms doen ze dat onbewust. Dan is het onduidelijk wat in de bron een mening of een feit is.
Om te weten wat er *precies* is gebeurd, moet je herkennen wat in een bron feiten zijn (dingen die echt gebeurd zijn) en wat de mening van de maker is.

collaboreren
Samenwerken met de vijand.
het verzet
Personen en groepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog de Duitsers tegenwerkten.
Hongerwinter
Winter van 1944-1945, toen in West-Nederland ongeveer 20.000 mensen stierven van de honger.
NSB
Nederlandse politieke partij die in de Tweede Wereldoorlog samenwerkte met de Duitsers.

5 3 Hitlers moordmachine

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn in concentratiekampen zes miljoen joden vermoord.
Waarom en hoe probeerden de nazi's joden uit te roeien?

Zes miljoen doden

De nazi's hebben miljoenen onschuldige mensen vermoord. Vooral joden, maar ook zigeuners en vele anderen. De meesten stierven in **vernietigingskampen**: kampen die speciaal gebouwd waren om er zoveel mogelijk mensen te vermoorden in gaskamers. De gigantische massamoord op de zes miljoen joden kreeg later de naam **Holocaust**. De nazi's bouwden zeven vernietigingskampen. Daarvan is Auschwitz, in het huidige Polen, het bekendst. Ook bouwden ze tientallen andere **concentratiekampen**, waar gevangenen als slaven moesten werken en zeer slecht werden behandeld.

BRON 11

Primo Levi was een van de weinige overlevenden van Auschwitz. Over zijn kampjaren schreef hij:
'Vanochtend viel de eerste sneeuw. Wij weten wat dat betekent, omdat wij hier vorige winter ook waren. Het betekent dat in de loop van de komende maanden zeven op de tien van ons zullen sterven. Wie niet sterft, zal iedere minuut te lijden hebben, elke dag weer. Er is geen woord voor om te beschrijven hoe het is om de hele dag in wind, sneeuw en vrieskou te werken met aan je lichaam niets dan een hemd, dun jasje en broek, en in het lichaam vreselijke uitputting, onvoorstelbare honger en het besef dat de dood waarschijnlijk snel komt.'

uit: Primo Levi, Is dit een mens, *1947.*

Van uitsluiten naar uitmoorden

Toen de Duitsers Nederland hadden bezet, brachten ze niet meteen alle joden naar concentratiekampen. In plaats daarvan bedachten ze steeds nieuwe, discriminerende regels. Enkele voorbeelden:

- In november 1940 werden alle joodse leraren en ambtenaren ontslagen.
- In januari 1941 moesten alle joden zich laten registreren, zodat de Duitsers precies wisten op welke adressen joden woonden. Ze kregen een J op hun persoonsbewijs gestempeld.
- Vanaf november 1941 waren veel openbare plaatsen verboden voor joden, zoals bioscopen, trams en parken.
- Vanaf mei 1942 moesten joden een gele ster op hun kleding dragen.

Langzaam kregen joden minder rechten en meer plichten. Vanaf de zomer van 1942 werden ze tijdens razzia's (jacht op mensen) opgepakt en naar concentratiekampen gebracht, zoals Westerbork in Drenthe. Van daaruit werden ze per trein naar de vernietigingskampen in Polen vervoerd.

BRON 12 Twee NSB'ers bij een eetcafé waar joden niet worden toegelaten. Foto uit 1941.

BRON 13 Deze joodse vrouw en haar baby worden vermoord door een Duitse soldaat. Foto uit 1942.

BRON 14 In een veewagon op transport naar Auschwitz. Foto uit 1943.

Waarom?!

Volgens Hitler en zijn nazi's waren er verschillende soorten mensen: *Übermenschen* en *Untermenschen*. Bij wie je hoorde, had te maken met je afkomst. In de tijd van de Romeinen leefden er in Europa veel volken. In het noorden en westen woonden de Germanen. De volken in het oosten heetten Slaven.
De nazi's vonden alleen mensen die van de Germanen afstamden goed: dat waren de *Übermenschen*. Daarvan waren de Ariërs, met hun blonde haren en blauwe ogen, de allerbesten. Dat waren vooral de Duitsers zelf. Wie werden door de nazi's *Untermenschen* genoemd? Eigenlijk iedereen die níet van de Germanen afstamde. Maar vooral zigeuners, homoseksuelen en psychiatrische patiënten. De ergste en gevaarlijkste *Untermenschen* waren volgens de nazi's joden. De nazi's, en vooral Hitler, haatten hen. Deze jodenhaat noemen we **antisemitisme.**

Endlösung

Na 1941 ontstond er een groot probleem voor de nazi's. In de gebieden die zij in de Sovjet-Unie hadden veroverd, woonden veel joden. In hun rijk kwamen er dus heel veel joden bij.
Al in 1941 kwamen Hitler en andere nazileiders bij elkaar om hierover te praten. Ze besloten toen om alle joden te doden. Deze beslissing noemden ze de *Endlösung* ('eindoplossing'). Hiervoor zouden in Oost-Europa speciale concentratiekampen worden gebouwd waar joden snel en eenvoudig vermoord konden worden in gaskamers. Vanaf 1942 werd dit plan ook echt uitgevoerd: vanuit heel Europa werden joden per trein naar deze vernietigingskampen gebracht.

BRON 15

Hitler over joden:
'We kunnen de mensen in groepen verdelen. De eerste zijn de Ariërs, zij die de cultuur maken. De tweede groep zijn de joden, zij zijn degenen die proberen Duitsland tot op de grond toe te vernietigingen. Waar op de wereld we ook kijken: altijd zijn het de joden die proberen Duitsland kapot te maken. Zij wakkeren de haat tegen de Duitsers aan. Zij willen de slimme en volksgezinde Duitsers uitroeien.'

vrij naar: Hilter, Mein Kampf, *1925-1927.*

antisemitisme
Hekel hebben aan joden, discriminatie van joden.
concentratiekamp
Plek waar tijdens een oorlog burgergevangenen worden opgesloten.
Holocaust
Naam voor de moord op zes miljoen joden in de Tweede Wereldoorlog. Joden zelf noemen dit de *Shoa*.
vernietigingskamp
Concentratiekamp speciaal gebouwd om er zoveel mogelijk mensen te vermoorden.

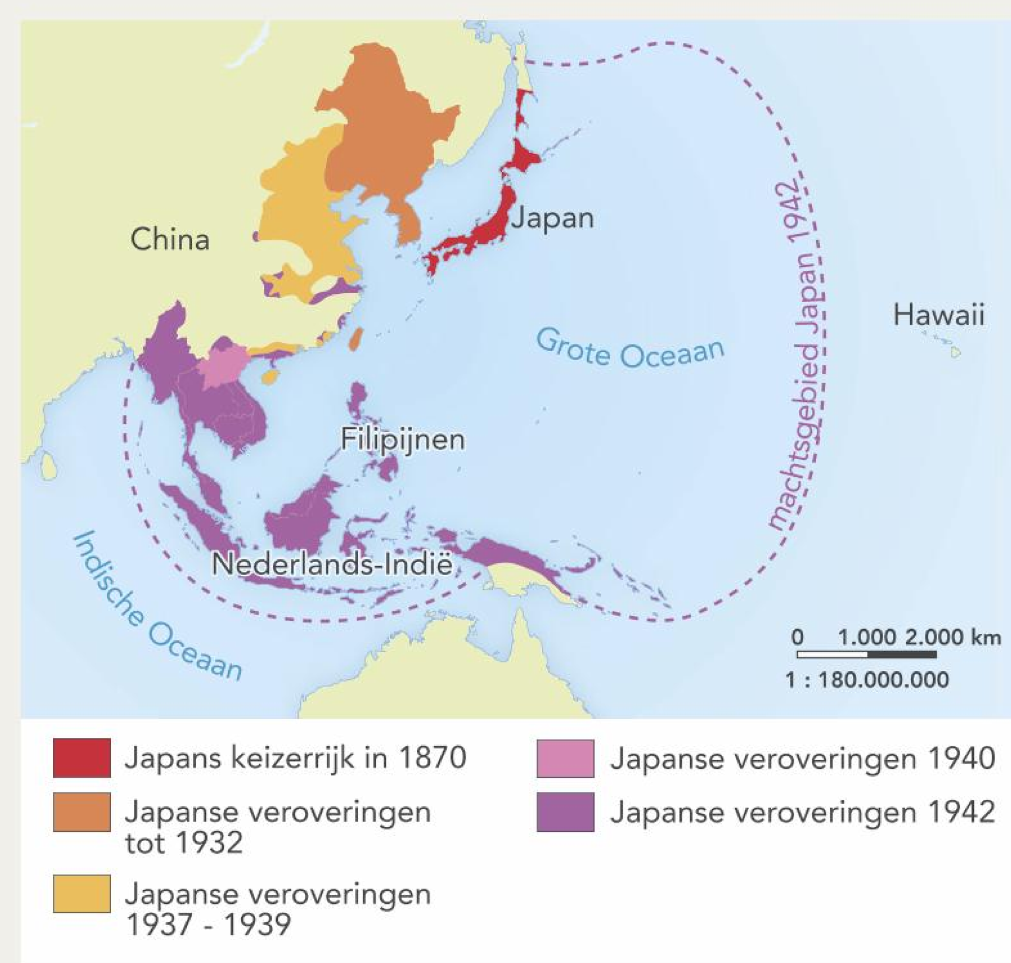
5 4 Het einde van Nederlands-Indië

In Azië veroverde Japan grote gebieden, waaronder Nederlands-Indië. In 1945 werd Japan verslagen. Kort daarna verklaarde Indonesië zich onafhankelijk.

? Wat gebeurde er in de Tweede Wereldoorlog in Azië, en welke gevolgen had dat voor Nederlands-Indië?

Oorlog in Azië

Japan en China hadden ruzie om een stuk land. Deze ruzie werd in 1937 een oorlog. De Japanners waren daarin heel wreed en wonnen die oorlog. De landen rond de Grote Oceaan werden bang voor dit agressieve Japan. Ze boycotten daarom de handel met Japan. De Japanse generaals besloten daarop alle Europeanen en Amerikanen uit Azië te verjagen. De Japanners wilden al langer in een groot gebied de baas zijn. Eigenlijk wilden zij in Azië hetzelfde als Hitler in Europa. Duitsland en Japan werden daarom bondgenoten.
In 1941 vernietigden Japanse soldaten een grote Amerikaanse vloot in Pearl Harbor, een militaire haven op een eilandje bij Hawaii. 2400 Amerikanen kwamen om het leven. De Verenigde Staten verklaarden daarop de oorlog aan Japan. Japan veroverde daarna enorme gebieden in Azië. Ook Nederlands-Indië kwam in Japanse handen. De Nederlanders die er woonden, werden opgesloten in concentratiekampen, door de Nederlanders al snel 'Jappenkampen' genoemd.

BRON 16 Japanse veroveringen in Azië in 1942.

BRON 17

Theo Derksen zat als kind in een Jappenkamp:
'Steeds meer mensen met westers bloed worden opgesloten. De Jap wil het blanke ras helemaal uit het straatbeeld weg hebben. In het begin mogen we nog weleens naar buiten, maar in het laatste jaar mag niemand meer het kamp uit. Veel gevangenen zijn zwaar mishandeld en soms zelfs doodgeslagen. Andere kampbewoners moeten daarbij toekijken. Soms wordt iemand dagenlang opgesloten in een kleine kooi waar je alleen in past als je in elkaar hurkt. We krijgen erg weinig voedsel. Het is de bedoeling dat de gevangenen worden uitgehongerd. Het dodenaantal stijgt snel.'

naar: Theo Derksen, Kind in het Jappenkamp, *2002.*

Een grote verandering

Op 6 augustus 1945 gooide een Amerikaanse bommenwerper een atoombom op de Japanse stad Hiroshima. Drie dagen later werd er ook een atoombom op de stad Nagasaki gegooid. Hiermee wilden de Verenigde Staten Japan dwingen zich over te geven. In één seconde was Hiroshima vernietigd en stierven er 78.000 mensen. In de maanden daarna overleden nog eens ruim 100.000 mensen aan de gevolgen van de bom.
Wat is er zo speciaal aan een atoombom (of kernbom)? Bij een gewone bom breng je een brandbare stof tot ontploffing. Daarmee kun je een gebied van maximaal 100 vierkante meter vernietigen. Bij een atoombom veroorzaakt een kernreactie in atomen de ontploffing. Daardoor is de kracht van deze bom duizenden malen groter. Bovendien komt er radioactieve straling vrij. Jaren na 'Hiroshima' stierven daardoor nog eens duizenden Japanners aan kanker.
In onze tijd hebben zeker acht landen atoombommen. Maar ze écht gebruiken heeft geen land meer gedurfd.

Nederlands-Indië wordt Indonesië

De oorlog verliep niet goed voor de Japanners. Ze verloren steeds meer gebied. In augustus 1945 gebruikten de Amerikanen een nieuw wapen op twee Japanse steden: de atoombom. Japan kon toen niet anders dan zich overgeven.
Nadat de Japanners uit Nederlands-Indië waren vertrokken, wilden sommige Indonesiërs zelf hun land gaan besturen. Zij noemden zich nationalisten. Een van de leiders, Soekarno, riep de onafhankelijkheid uit: de Republiek Indonesië. Nederland was het daar niet mee eens. De regering stuurde soldaten om tegen de nationalisten te vechten en Indonesië als kolonie te behouden. Tijdens twee **politionele acties** stierven duizenden Nederlandse soldaten en vele tienduizenden Indonesiërs. Het lukte de Nederlanders om de nationalisten te verslaan, totdat de Verenigde Staten zich ermee bemoeiden. Vlak na de oorlog had Nederland de Amerikaanse hulp hard nodig om het eigen land weer op te bouwen. De Verenigde Staten dreigden die hulp te stoppen als Nederland doorging met de strijd in Indonesië. Nederland moest toen wel toegeven: in 1949 erkende Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië.

BRON 18 De atoombom en de gevolgen. Foto uit 1945.

BRON 19

Mohammed Hatta, een van de leiders van de nationalisten, zei in 1928 in een toespraak:
'Wij willen niet samenwerken met de Nederlandse regering. Wij zijn door hen te vaak bedrogen. Het moment waarop de vrijheidsdrang het hoogtepunt bereikt, zal komen. Dan kan Nederland kiezen: rustig weggaan of eruit gegooid worden.'

BRON 20 Indonesische nationalisten, gevangengenomen door Nederlandse militairen. Foto uit 1947.

politionele acties
Oorlogen die Nederland in 1947-1949 uitvocht in Indonesië, om dat land als kolonie te behouden.

5 5 Vrienden worden vijanden

De Russische legers hadden samen met de geallieerden gestreden tegen Hitler. Maar na de oorlog was de gemeenschappelijke vijand verslagen. Veel mensen in Europa werden toen erg bang voor de Sovjet-Unie.

? Hoe werden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten vlak na 1945 vijanden van elkaar?

BRON 21 Toen in februari 1945 duidelijk was dat Duitsland de oorlog zou verliezen, kwamen de drie leiders van de geallieerden bij elkaar.

▶ Twee Europa's

Tussen het leven in een communistisch land, zoals de Sovjet-Unie in die tijd, en het leven in West-Europa waren grote verschillen. Net als de Verenigde Staten waren ook de West-Europese landen **kapitalistisch** en democratisch.
In het laatste oorlogsjaar had de Sovjet-Unie een groot deel van Oost-Europa bevrijd. Stalin wilde deze gebieden niet zomaar afstaan. Hij wilde er macht houden en dwong deze landen communistisch te worden. Het lukte niet om Stalin op andere gedachten te brengen. De mensen in West-Europa werden erg bang voor deze machtige dictator. Zij wisten zeker dat ze een slechter leven zouden krijgen als hun land communistisch zou worden.
Dwars door Europa ontstond een streng bewaakte grens, het **IJzeren Gordijn** genoemd. In de landen ten oosten daarvan had Stalin invloed. In de landen in het westen kregen de Amerikanen invloed.

▶ Twee Duitslanden

In 1945 spraken de overwinnaars van de oorlog af dat ze Duitsland in stukken zouden opdelen. De belangrijkste geallieerde landen kregen ieder een deel: de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk. De geallieerden meenden dat op deze manier Duitsland zich het best kon herstellen. De Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië gingen al snel samenwerken en voegden hun gebieden samen. Maar de relatie met de Sovjet-Unie werd snel slechter, zodat er niet meer werd gesproken over de toekomst van Duitsland. Er ontstonden daarom twee Duitslanden: het communistische Oost-Duitsland én West-Duitsland, dat een democratie werd. Omdat men het over Berlijn niet eens kon worden, werd ook deze stad in tweeën verdeeld.

▶ Berlijn

In 1948 ontstond er een probleem in Berlijn: West-Berlijn lag midden in Oost-Duitsland. Stalin vond dat ook West-Berlijn bij Oost-Duitsland hoorde en sloot alle wegen naar en van West-Berlijn af. Voor de West-Berlijners dreigde hongersnood. De Amerikanen en Engelsen reageerden met een luchtbrug: met bommenwerpers uit de oorlog werden voedsel en spullen naar de stad gebracht. Na een jaar gaf Stalin het op. West-Berlijn bleef een stukje West-Europa in Oost-Europa.

BRON 22 Elke minuut landde er een vliegtuig met voedsel en andere zaken in Berlijn. De bewoners staan op de puinhopen van hun stad. Foto uit 1948.

▶ Twee blokken

Na de oorlog waren veel Europese koloniën zelfstandig geworden, net als Nederland-Indië. Stalin wilde graag dat de nieuwe landen in Afrika en Azië communistisch werden. In die landen was de haat tegen hun vroegere bezetters, zoals Frankrijk en Engeland, groot. Maar de Verenigde Staten wilden niet dat het communisme zich over de wereld zou uitbreiden. Zij deden hun best om ook invloed in die landen te krijgen. Op die manier raakte niet alleen Europa, maar de hele wereld verdeeld in twee machtsblokken: het communistische Oostblok en het kapitalistische Westblok. Het wantrouwen tussen de twee blokken was groot, en alles wat de ander deed werd opgevat als een vijandige daad.

BRON 23

In 1946 zei Churchill in een toespraak:
'Europa is verdeeld door een IJzeren Gordijn. Dit is niet het vrije Europa waar wij van droomden. Hier komt alleen maar meer oorlog van. Niemand weet wat de Sovjet-Unie van plan is. Niemand weet of ze zullen proberen andere landen te veroveren en communistisch te maken.'

BRON 24 Een politieke spotprent uit 1947. Achter op de auto staat 'Dokter V.S. Congress'. Het Congres in de Verenigde Staten kun je vergelijken met onze Tweede Kamer.

IJzeren Gordijn
Bijnaam voor de grens in Europa tussen het Oostblok en het Westen.

kapitalisme
Economisch systeem waarbij ondernemers zoveel mogelijk winst willen maken. Daarvoor heb je vrijheid nodig.

5 6 Dit heb je geleerd

DIT WEET JE NU

1 Je weet hoe de Tweede Wereldoorlog verliep en hoe Hitlers legers werden verslagen.
2 Je weet hoe in Nederland het leven was onder de Duitse bezetting.
3 Je weet waarom en hoe de nazi's probeerden de joden uit te roeien.
4 Je weet wat er in de Tweede Wereldoorlog in Azië gebeurde en welke gevolgen dit had voor Nederlands-Indië.
5 Je weet hoe de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten vlak na 1945 vijanden van elkaar werden.

DIT KUN JE NU

Je kunt feiten en meningen in een bron herkennen.

BRON 25 Europa na 1945.

PERSONEN

Winston Churchill (1874-1965)
Minister-president van Groot-Brittannië van 1940-1945 en van 1951-1955.

Adolf Hitler (1889-1945)
Leider van Duitsland van 1933-1945. Hitler was verantwoordelijk het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Anton Mussert (1894-1946)
Leider van de Nederlandse politieke partij NSB, die het eens was met veel van Hitlers ideeën.

Jozef Stalin (1878-1953)
Leider van de Sovjet-Unie van 1925-1953. Hij was een dictator die veel terreur uitoefende.

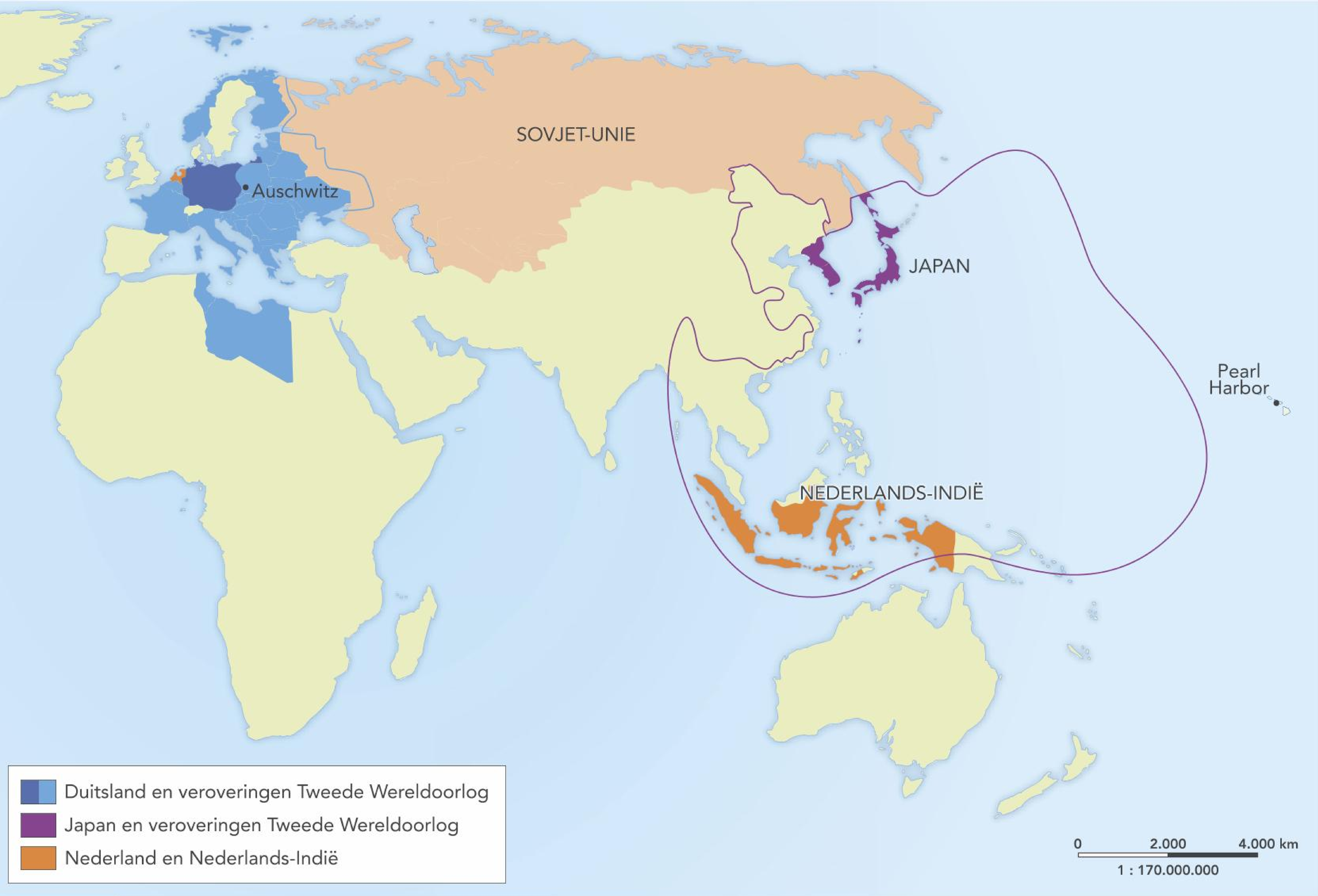
Soekarno (1901-1970)
De eerste president van Indonesië, van 1945-1967.

BEGRIPPEN

antisemitisme
Blitzkrieg
collaboreren
concentratiekamp
D-day
geallieerden
het verzet
Holocaust
Hongerwinter
IJzeren Gordijn
kapitalisme
NSB
politionele acties
vernietigingskamp

---

rechter
rechtsstaat

BRON 26

5 Keuzeopdrachten

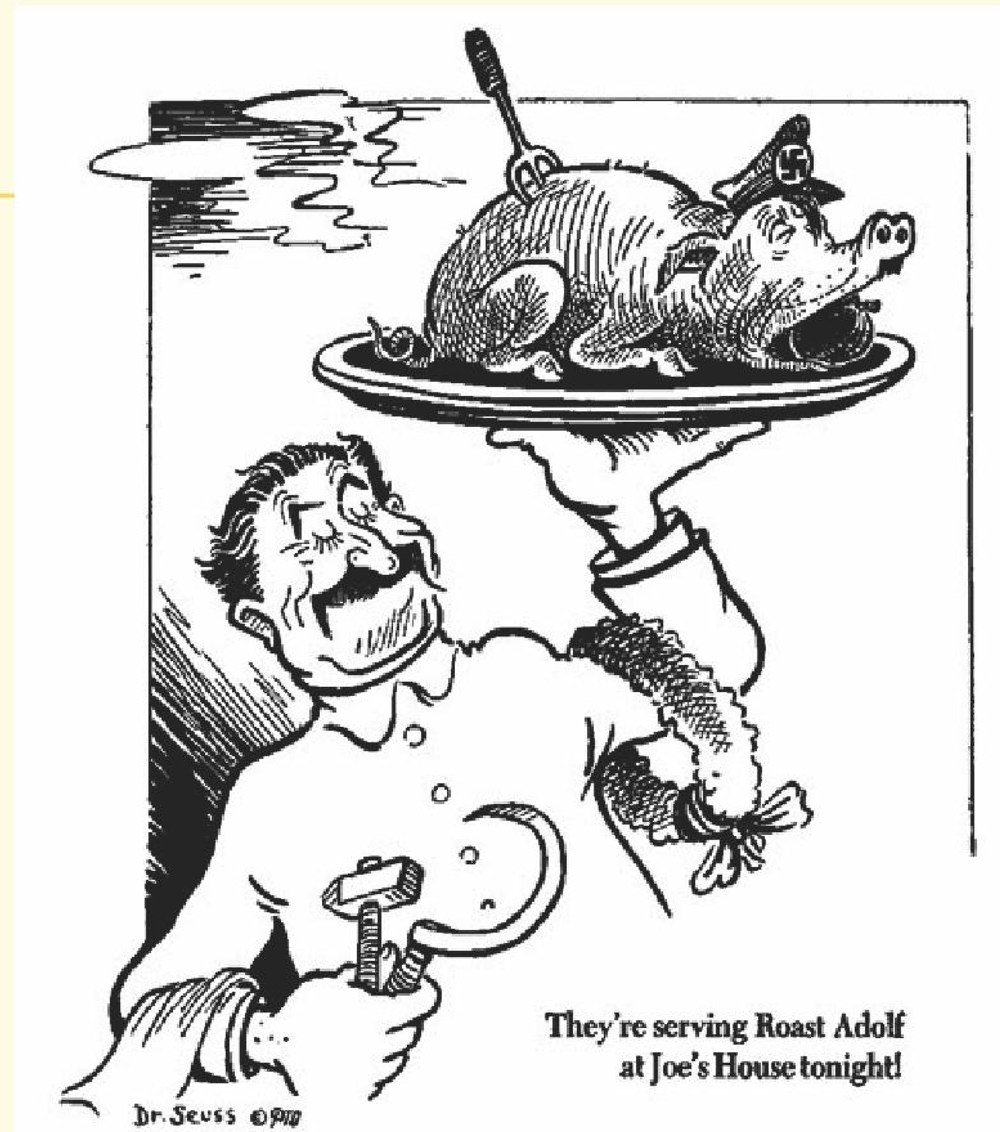
A De Duitsers bespotten

▶ Spotprenten

Voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben tegenstanders van de nazi's duizenden spotprenten gemaakt. In landen die niet door de nazi's waren bezet, werden de spotprenten in kranten en tijdschriften geplaatst. In de bezette landen werden ze stiekem verspreid.
Als je zo'n spotprent bekijkt, weet je meestal snel hoe de tekenaar over de nazi's denkt. De tekenaar helpt je daarbij door symbolen te gebruiken of door dingen te overdrijven.

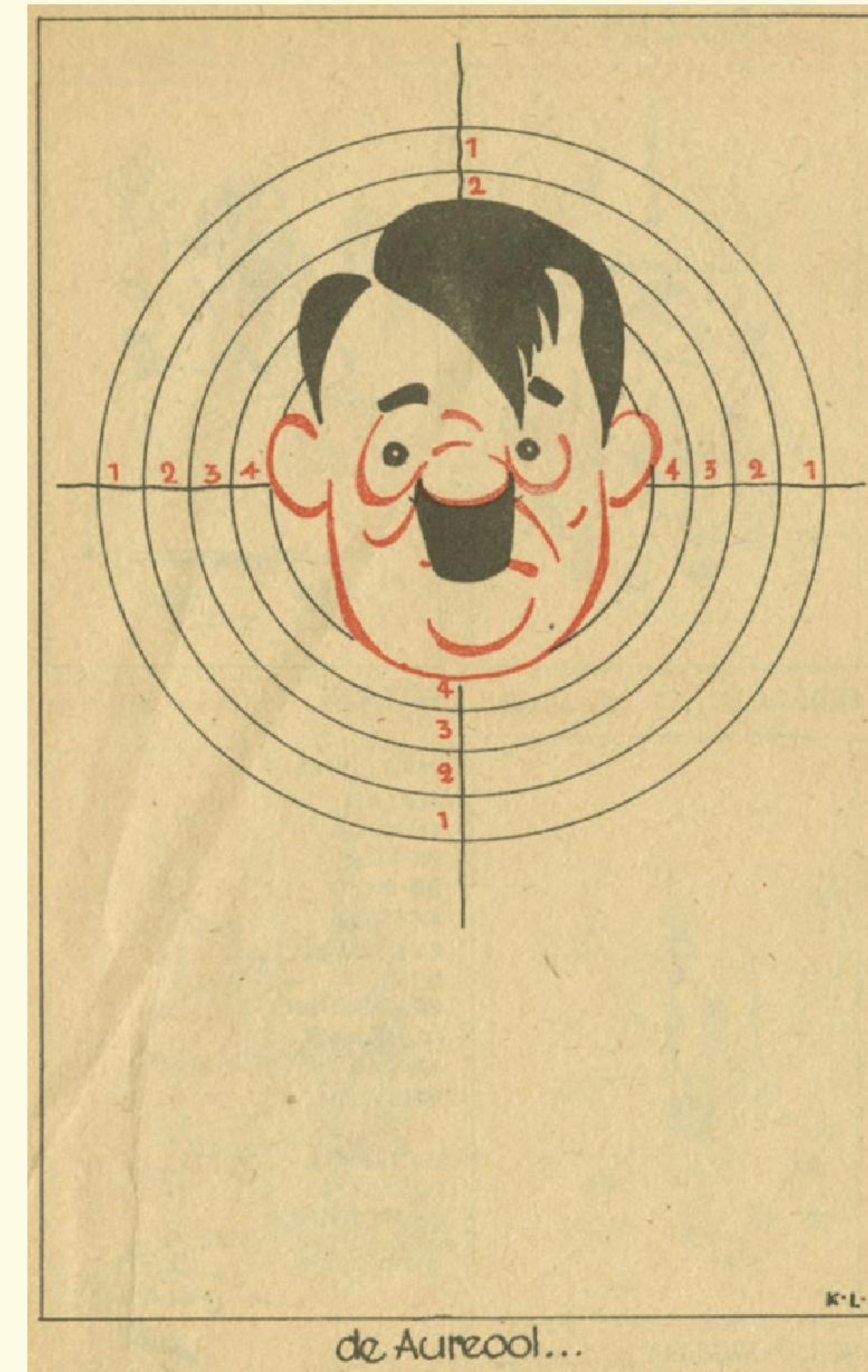
BRON 1 'Dit is het resultaat als je op Hitler stemt'. Duitse spotprent uit 1932.

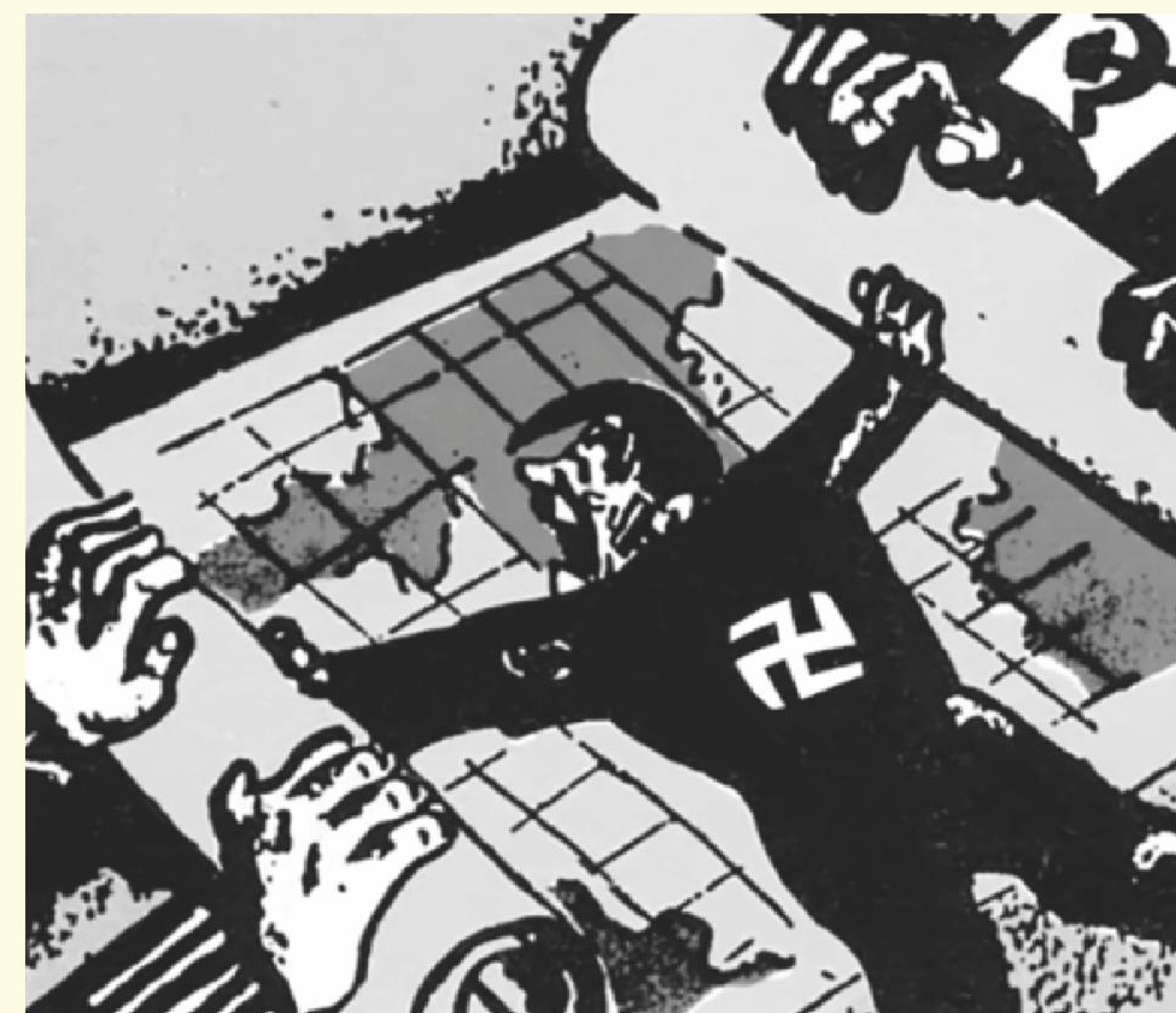
BRON 2 'Ze serveren vanavond geroosterde Adolf bij Joe thuis'. Met 'Joe' wordt hier Stalin bedoeld. Amerikaanse spotprent uit 1941.

BRON 3 Nederlandse spotprent uit 1943.

BRON 4 Nederlandse spotprent uit 1942.

BRON 5 Op het dier staat 'verslagen Europa'. Linksboven staat 'Ik heb hem gedood, maar hij bijt nog steeds!'. Amerikaanse spotprent uit 1941.

BRON 6 De handen links onder zijn van de Verenigde Staten en Engeland, de handen rechts boven van de Sovjet-Unie. Russische spotprent uit 1944.

B Dagboeken uit de oorlog

BRON 1 Anne Frank in 1941.

BRON 2

Uit het dagboek van Anne Frank:

Woensdag 3 mei 1944
'Lieve Kitty,
Eerst even de nieuwtjes van de week. De politiek heeft vakantie. Er is niets, maar dan ook niets mee te delen. Zo langzamerhand ben ik er ook in gaan geloven dat de Amerikanen en de Engelsen gaan aanvallen. Ze kunnen de Russen toch niet alles alleen laten opknappen? Trouwens, de Russen doen ook niks op het ogenblik. Heb ik je trouwens al verteld dat onze Moffi weg is? Sinds donderdag is ze spoorloos verdwenen. Ze zal zeker al lang in de kattenhemel zijn, terwijl een of andere dierenvriend van haar een lekker boutje maakt. Misschien krijgt een meisje een muts die van Moffi's vel is gemaakt. Groente is nog steeds erg moeilijk te krijgen: rotte sla hadden we vanmiddag. Daarbij nog rotte aardappelen, dus een heerlijke combinatie!'

uit: Anne Frank, Het Achterhuis.

BRON 3

Ook Piet van Rossum hield in de oorlog een dagboek bij.

Amsterdam, 5 mei 1945
'Mijn lieveling!
Hoera! Nederland is bevrijd en eindelijk is het zoo ver dat wij een betere toekomst tegemoet gaan. Liefste, ik wens jou en je familie van harte geluk met onze voorspoedige bevrijding en ik hoop dat het oogenblik nu heel spoedig zal komen dat wij elkaar weer zullen zien. Hoofdzaak is: de oorlog is uit! Wat hebben wij daar toch steeds naar verlangd, hè, lieveling, en nu is het goddank eindelijk zoo ver. Weet je nog wel hoe wij daaraan wel eens gewanhoopt hebben?
Nu, het was een ware feestdag bij ons vandaag, hoor! Toevallig was mijn moeder ook jarig en dat trof dus wel heel mooi voor haar. Ik vind het fijn dat ze het einde van de oorlog nu nog meegemaakt heeft. Wij hoorden het gisteravond al om 9 uur. Ik was al bijna uitgekleed om naar bed te gaan en toen hoorde ik eensklaps buiten een vreselijk lawaai en geschreeuw. Nou, ik me weer hals over kop aangekleed en de straat op, dat snap je, hè. De menschen waren compleet gek van blijdschap en ze liepen te dansen op straat, terwijl in een oogenblik tijd overal de vlaggen werden uitgestoken, al mocht dat eigenlijk toen nog wel niet, maar daar stoorde geen mensch zich wat aan. Vanmorgen waren we ook al weer vroeg op pad, want ze zeiden dat de Canadeezen vandaag zouden komen. Bij de Berlagebrug stonden duizenden menschen te wachten, allemaal feestelijk uitgedost met oranje etc. En overal zag je weer onze goede oude driekleur wapperen, het was geweldig indrukwekkend en sommige menschen stonden te huilen van ontroering, liefste. Nu, veel menschen hebben ook heel wat meegemaakt in die vijf jaar en hebben menig familielid te betreuren.'

uit: P.W. van Rossum, Het grote onweer.

C Kijken naar de oorlog

BRON 1

Schindler's List

In september 1939 worden Poolse joden naar concentratiekampen gebracht. De zakenman Oscar Schindler gaat naar de Poolse stad Krakau om te zien of hij daar goedkope arbeidskrachten kan krijgen. Hij maakt zich populair bij de Duitsers, en begint met hun steun een potten- en pannenfabriek. Hij neemt joden in dienst als arbeiders. Als hij ontdekt dat in vernietigingskampen joden worden vermoord, doet hij eerst niets. Hij wil alleen winst maken. Langzaam gaat hij echter afschuw voelen over wat de nazi's doen. Schindler koopt honderden joden vrij om in zijn fabriek te werken. Daar zijn ze veilig. Zijn doel is om ze naar een veilige plaats te brengen, ver weg van de Duitsers.

A Bridge Too Far

In 1944 proberen de geallieerden de grote rivieren in het midden van Nederland over te steken om Noord-Nederland te bevrijden. Hiervoor werd de Slag bij Arnhem uitgevochten. De geallieerden verliezen die. In deze film zie je hoe de slag wordt voorbereid en hoe de slag verloopt.

BRON 2

Saving Private Ryan

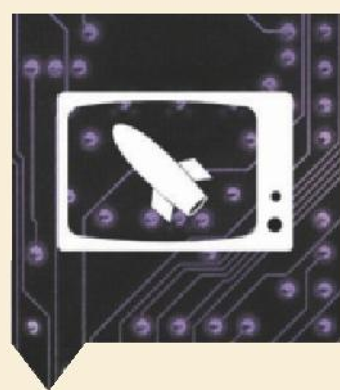
De film begint met de aanval van de geallieerden op D-day, 6 juni 1944. De Amerikaanse kapitein Miller vecht op het strand met zijn mannen tegen de Duitsers. Het is een lang en bloederig gevecht. Een van de vele doden is een soldaat met de achternaam Ryan. In de Verenigde Staten wordt op het ministerie van Oorlog ontdekt dat er nóg twee Ryans zijn omgekomen. De drie Ryans zijn broers. De vierde broer, James, is ook soldaat en leeft nog. Er wordt besloten dat deze Ryan naar huis mag. Maar niemand weet waar hij is. Kapitein Miller en zijn mannen krijgen de taak om *private Ryan* ('soldaat Ryan') op te sporen. Tijdens hun zoektocht gaan ze de waanzin en gruwelijkheid van de oorlog inzien.

BRON 3

6 Wereld zonder grenzen

BRON 1 In 1969 zette Neil Armstrong als eerste mens een stap op de maan.

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950 - HEDEN)
De raket heeft te maken met de atoomwapens en de ruimtereizen in dit tijdvak. Met de televisie worden de nieuwe vormen van communicatie bedoeld. Op de achtergrond zie je een deel van een computer. Met de komst van de computer is er veel veranderd in de samenleving.

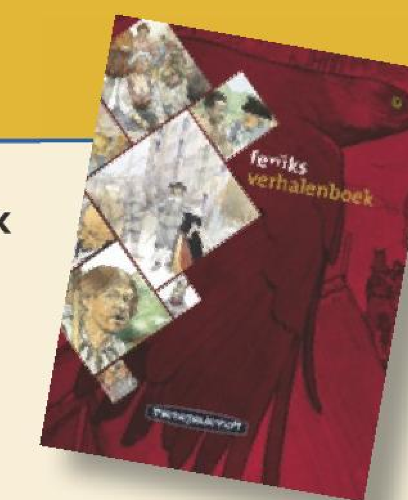

BRON 2 Het eerste weerbericht in het tv-journaal van 1951. De weerman tekende voor de camera de symbolen in de kaart.

BRON 3 Het weerbericht in het tv-journaal in onze tijd.

FENIKS VERHALENBOEK
19-20

▶ Waarover gaat dit hoofdstuk?

Op 20 juli 1969 stond voor het eerst in de geschiedenis een mens op de maan. Wereldwijd zagen één miljard mensen dit *live* op de televisie. In Nederland was vanaf 1951 langzaam in alle huishoudens een televisie gekomen. Voortaan konden mensen thuis beelden van over de hele wereld zien. Een telefoon was nog niet in elk huis.
Wij kunnen ons nu geen leven meer voorstellen zonder telefoon, televisie en internet. In veel huishoudens heeft zelfs iedereen een eigen telefoon, tv of spelcomputer. Misschien jij ook? In jouw huis zijn vast nog veel meer apparaten. Iedereen vindt dat gewoon, maar deze luxe artikelen bestaan nog niet zo lang. Zo'n zeventig jaar geleden, aan het begin van de Tijd van televisie en computer, zag het dagelijkse leven van mensen er in ons land heel anders uit.

Na de Tweede Wereldoorlog lag Nederland in puin. Het land moest weer worden opgebouwd. In die tijd ontstonden er spanningen tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Nederland kreeg steun van de Amerikanen en sloot zich aan bij het Amerikaanse blok. In 1991 was de Koude Oorlog voorbij. Toen werkten al veel Europese landen samen. Ook Nederland deed dat. Vlak daarna ontstond de Europese Unie.

In dit hoofdstuk leer je dat er veel veranderd is na de Tweede Wereldoorlog: hoe Nederland een consumptiemaatschappij werd en lid werd van belangrijke organisaties zoals de Europese Unie en de Verenigde Naties.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | n. Chr. →

6 1 Koude of hete oorlog?

Na de Tweede Wereldoorlog werden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie vijanden. Lange tijd dreigde er een oorlog tussen deze twee landen te komen.

? **Wat was de Koude Oorlog?**

▶ Bang voor de Sovjet-Unie

De Verenigde Staten en West-Europa waren bang dat de Sovjet-Unie zijn macht wilde uitbreiden. West-Europa was door de oorlog zwak en arm geworden. De Amerikaanse minister Marshall hielp West-Europa: hij leende geld en stuurde voedsel en goederen. Door deze **Marshallhulp** zou West-Europa snel herstellen. En op een welvarend Europa zou het communisme geen invloed hebben, was het idee. Toch waren de mensen erg bang voor Stalin, de machtige leider van de Sovjet-Unie. De West-Europese landen en de Verenigde Staten werden daarom bondgenoten in de **NAVO**. Werd één NAVO-lid aangevallen, dan kwamen de andere landen helpen, was de afspraak. Zes jaar later maakten de Sovjet-Unie en de Oost-Europese landen net zo'n afspraak. Hun bondgenootschap heette het **Warschaupact**.

▶ Wapens, wapens, en nog meer wapens

De landen van de NAVO en het Warschaupact waren erg bang voor elkaar. Daarom gingen ze zich bewapenen. Toen ook de Sovjet-Unie atoombommen had, wilden de Verenigde Staten er méér en betere, om sterker te zijn. Dus wilde de Sovjet-Unie er nóg meer ... Er ontstond een **wapenwedloop**. Ten slotte hadden de twee landen elk genoeg atoombommen om de hele wereld te kunnen vernietigen. Uit angst voor elkaar durfden ze geen echte oorlog meer te voeren. Daarom noemen we deze periode de **Koude Oorlog**.

▶ Vietnam

De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hebben nooit direct met elkaar gevochten. Maar ze bemoeiden zich wel met oorlogen in andere landen, zoals in Vietnam. Toen daar communisten en niet-communisten ruzie kregen over de toekomst van het land, hielpen de Verenigde Staten de niet-communisten in Zuid-Vietnam. De communistische landen steunden Noord-Vietnam, de andere partij. In Vietnam ontstond een vreselijke oorlog. Miljoenen onschuldige mensen stierven. Over de hele wereld protesteerden mensen tegen de Vietnam-oorlog, ook in Nederland.

Een beeldbron begrijpen

In Feniks staan beeldbronnen, zoals foto's en tekeningen. De maker wil je daarmee iets vertellen. Deze vragen helpen je om te ontdekken wat de boodschap van een beeldbron is.

1. Wat zie je op de afbeelding?
2. Wat weet je over de maker, zoals uit welk land hij komt of bij welke groep hij hoort?
3. Wanneer is de afbeelding gemaakt? Was de maker er zelf bij?
4. Heeft de maker iets overdreven of symbolen gebruikt?
5. Heeft de afbeelding een titel of bijschrift?

BRON 4 De Amerikanen gebruikten in de Vietnam-oorlog napalmbommen. Napalm is een dikke laag brandende benzine die aan de huid blijft plakken. Deze Vietnamese kinderen kregen er ernstige brandwonden door. Foto uit 1972.

▶ Cuba

Eén keer was het bijna echt oorlog tussen de twee grootmachten. Ze hadden ruzie om Cuba, een eiland dicht bij de Amerikaanse kust. De communist Fidel Castro had er de macht. De Amerikanen werkten hem in alles tegen. Castro sloot toen een bondgenootschap met de Sovjet-Unie. In 1962 hoorde de Amerikaanse president Kennedy dat de Sovjet-Unie raketinstallaties liet bouwen op Cuba. Van daaruit kon de Sovjet-Unie atoombommen afvuren op de Verenigde Staten. Kennedy wilde dat de bouw stopte, maar Chroesjtsjov, de opvolger van Stalin, weigerde dat. Net op tijd werden Chroesjtsjov en Kennedy het eens. Maar tijdens deze Cuba-crisis was er bijna écht een Derde Wereldoorlog begonnen – een oorlog met atoombommen.

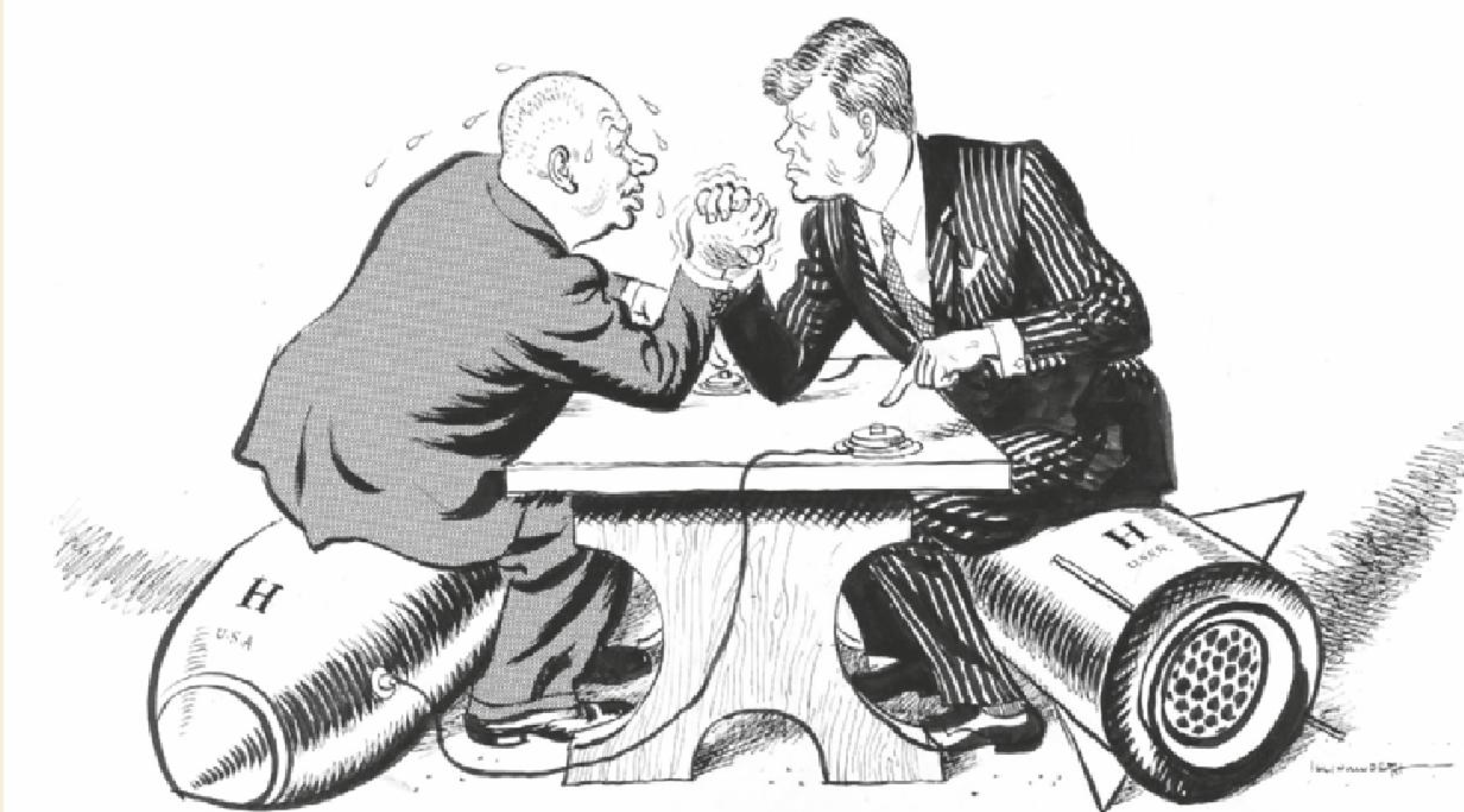
Koude Oorlog: 1945-1991
Periode van grote spanningen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

Marshallhulp: 1947
Hulp van de Verenigde Staten aan West-Europa na de Tweede Wereldoorlog, bedoeld voor de wederopbouw.

NAVO (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie)
Bondgenootschap tussen de Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen, waaronder Nederland.

wapenwedloop
Strijd tussen landen om wie de meeste en krachtigste wapens heeft.

Warschaupact
Bondgenootschap tussen de Sovjet-Unie en Oost-Europese landen.

BRON 5 Tekening in een Engelse krant, 1962.

▶ Het einde van de Koude Oorlog

In 1985 werd Gorbatsjov leider van de Sovjet-Unie. Het ging toen erg slecht met de economie van het land. De Russen konden daardoor de wapenwedloop met de Verenigde Staten niet meer volhouden.
Gorbatsjov wilde veranderingen doorvoeren en gaf de Russen en de mensen in het Oostblok meer vrijheid. De Oost-Duitsers durfden toen in opstand te komen tegen hun communistische leiders. Gorbatsjov weigerde zijn legers te sturen om de Oost-Duitse leiders te helpen. Toen die geen oplossing wisten, werd Duitsland weer één land.
Vlak daarna hield de Sovjet-Unie op te bestaan. Het land viel uiteen in Rusland, Oekraïne en enkele andere landen. Dat betekende het einde van de Koude Oorlog.

BRON 6 Tussen Oost- en West-Berlijn stond bijna dertig jaar een muur. In 1989 kwam er een einde aan de Berlijnse Muur. Er werd een enorm feest gevierd.

6 2 Nederland na 1945

In 1945 was de Tweede Wereldoorlog voorbij. Nederland lag in puin. Door hard werken werd het land weer opgebouwd. Daarna veranderde de maatschappij snel.

? Wat veranderde er in Nederland na de Tweede Wereldoorlog?

Handen uit de mouwen!

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was in Nederland veel vernield: bruggen, wegen, spoorwegen, huizen en fabrieken. Direct na de bevrijding begon men aan de **wederopbouw** van het land, dat door de Marshallhulp ook mogelijk was. Na ongeveer tien jaar van zuinig leven en hard werken ging het een stuk beter met de economie. Mensen kregen meer vrije tijd en Nederland werd welvarender. Zieken, werklozen en bejaarden hadden het echter moeilijk. Voor de bejaarden kwam een regeling: iedereen kreeg na zijn 65ste verjaardag van de regering AOW, een uitkering voor ouderen. Toen de welvaart verder steeg, kon de regering ook voor de andere groepen wat doen. Nederland werd een **verzorgingsstaat**: iedereen die niet kon werken of geen werk kon vinden, kreeg een uitkering van de staat. Niemand hoefde meer arm te zijn. Nadeel was dat dit erg veel geld kostte. Toen het later minder goed ging met de economie, werden de regels om een uitkering te krijgen dan ook strenger.

BRON 7

Minister-president Drees zorgde voor de invoering van de AOW en andere sociale wetten. Een vrouw schreef hem in die tijd:

'Hoog Weledele Heer Minister-President Drees,
Meneer, ik ben dankbaar dat uw wet er is gekomen. Voor mij is het nu veel beter. Eerst had ik 10,64 gulden per maand. Ik moest mijn kinderen om geld vragen. Nu heb ik zomaar 19,60 gulden per week!
Nogmaals grote dank voor onze boterham.'

Watersnoodramp 1953

In de nacht van zaterdag 31 januari 1953 braken in Zeeland de dijken, door een combinatie van een zware storm en hoog water. De Zeeuwse eilanden en delen van Zuid-Holland en West-Brabant stonden onder water. Door deze Watersnoodramp besloot de regering in te grijpen. Vanaf 1959 tot 1997 werd er gebouwd aan het Deltaplan, een verdedigingssysteem tegen het water van veertien dammen en waterkeringen. Met de Deltawerken was vanaf toen Zuidwest-Nederland grotendeels beschermd tegen het water.

BRON 8 Februari 1953. Meer dan 1800 mensen verdronken bij de Watersnoodramp.

Gasbel en haven van Rotterdam

In 1959 werd een enorme gasbel gevonden in de grond onder de provincie Groningen. In korte tijd werden bijna ieder huishouden en bedrijf aangesloten op het aardgasnet. Voortaan konden Nederlanders met het goedkope gas koken, machines laten draaien, huizen en kassen verwarmen. Er werd zo veel gas gevonden dat de regering het ook aan andere landen verkocht. Nederland verdiende daar goed aan. Van het geld werd de verzorgingsstaat verder ingericht.
Doordat het heel goed ging met de Nederlandse economie werd de haven Rotterdam enorm groot. Veel Europese landen gingen deze haven voor de handel gebruiken, omdat deze toegankelijk was voor de steeds grotere zeeschepen. Lange tijd was Rotterdam zelfs de grootste haven van de wereld.

De jeugd in opstand!

Door de toegenomen welvaart hoefden jongeren niet meer zoals vroeger direct na school te gaan werken. Ze kregen meer vrije tijd en geld. Hierdoor konden ze dingen gaan doen die ze leuk vonden – meestal dingen die hun ouders juist niét leuk vonden.
Er ontstonden verschillende **jeugdculturen**. De nozems in de jaren vijftig dansten op Amerikaanse rock-'n-roll en beatmuziek. Ze reden op brommers, droegen spijkerbroeken en leren jassen, en smeerden met gel hun haren tot een vette kuif.
Hippies vielen op door hun lange haar en wijde, kleurige kleding. Zij demonstreerden tegen de Vietnam-oorlog ('Make love, not war'), zetten zich in voor het milieu en probeerden invloed te krijgen op het bestuur van hun scholen en universiteiten.

Vrouwen op de barricaden

Dankzij de toegenomen welvaart konden veel Nederlanders allerlei producten kopen. De auto, televisie, koelkast, brommer – al deze artikelen maakten het leven een stuk aangenamer. Nederland werd een **consumptiemaatschappij**: een samenleving waarin het maken, kopen en hebben van dingen centraal staat. Het dagelijkse leven veranderde er enorm door. De wekelijkse was gebeurde niet meer met de hand, maar met een wasmachine. Stofzuigen ging veel sneller dan vegen en boenen. Het huishouden werd lichter en vrouwen kregen daardoor meer vrije tijd. Daarom wilden ze niet langer meer een leven lang thuis 'achter het aanrecht' blijven, maar net als mannen studeren en werken. Vrouwen ontdekten toen dat ze in de maatschappij niet hetzelfde werden behandeld als mannen. Ze gingen strijden voor **emancipatie**: voor gelijke rechten.

Een grote verandering

Het voorbehoedsmiddel 'de pil' betekende een enorme verandering. Voor het eerst in de geschiedenis konden vrouwen zelf kiezen of en wanneer ze een kind kregen. Een gevolg was dat vrouwen later hun eerste kind kregen, doordat ze bijvoorbeeld eerst wilden studeren. Een ander gevolg was dat de gezinnen kleiner werden.

BRON 9 Vrouwen demonstreren: ze eisen dat 'de pil' gratis wordt. Foto uit 1971.

consumptiemaatschappij
Maatschappij waarin mensen veel geld uitgeven aan luxeproducten.
emancipatie
Proberen een einde te maken aan de achterstand van een bepaalde groep.
jeugdcultuur
Manier waarop jongeren laten zien wat ze belangrijk vinden.
verzorgingsstaat
Maatschappijvorm waarin de overheid zorgt voor de burgers.
wederopbouw
Herstel van de oorlogsschade na de Tweede Wereldoorlog.

6 3 Verhuizen naar Nederland

In Nederland wonen mensen uit verschillende culturen en met verschillende religies.
Welke groepen mensen kwamen na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland en waarom kwamen zij hier?

Mensen uit de koloniën

Toen Indonesië onafhankelijk werd, stonden veel mensen daar voor een moeilijke keuze. Zij waren met een Nederlander getrouwd of hadden zowel Nederlandse als Indonesische voorouders. Wat moesten ze doen: blijven of in Nederland gaan wonen? Velen kozen voor Nederland. Ook veel mensen van de Molukken, een Indonesische eilandengroep, verhuisden naar Nederland. Zij hadden in het Nederlandse leger gevochten tegen de nationalisten en werden door de Indonesische regering niet meer vertrouwd.

Suriname werd in 1975 een zelfstandige republiek. Dat was een wens van sommige Surinamers, maar ook van Nederland. Nederland gaf Suriname geld, zodat het land een eigen bestuur kon inrichten. Toch hadden niet alle Surinamers daar vertrouwen in. Zou Suriname wel voor zichzelf kunnen zorgen? Tienduizenden Surinamers kozen voor een leven in Nederland. Inmiddels wonen er in Nederland bijna net zoveel Surinamers als in Suriname zelf.
De Antillianen kozen ervoor om bij het Koninkrijk Nederland te blijven. Daarbinnen zijn Aruba, Curaçao en Sint Maarten elk een zelfstandig land. De kleine eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba zijn Nederlandse gemeentes. Antillianen kunnen naar Nederland verhuizen als ze dat willen. Veel mensen deden dat toen het op de Antillen slecht ging met de economie.

Gastarbeiders uit het Middellandse Zeegebied

In de jaren zestig van de vorige eeuw ging het heel goed met de Nederlandse economie. Er was zo veel werk dat mensen konden kiezen uit de banen. Maar weinig mensen wilden toen het zware industriewerk doen. Daarom besloten de regering en sommige bedrijven om hiervoor **gastarbeiders** te vragen. Eerst zochten ze die in Spanje en Italië, later in Marokko en Turkije. In tien jaar tijd kwamen er 120.000 gastarbeiders naar Nederland. De meesten wilden een paar jaar in Nederland werken, flink sparen en daarna met het verdiende geld terugkeren naar hun vaderland. Ze leerden daarom geen Nederlands. Maar het liep anders: ze bleven hier wonen en lieten hun gezinnen naar Nederland komen.

BRON 10 De eerste gastarbeiders woonden in pensions, met veel mannen bij elkaar. Foto uit 1975.

Vluchtelingen

Iemand die gevaar loopt in zijn land, kan in ons land **asiel** krijgen. Hij mag hier dan, samen met zijn gezin, blijven wonen tot het weer veilig is in zijn eigen land. In onze tijd zijn er veel vluchtelingen in Nederland komen wonen. In hun land is oorlog, of ze worden er vervolgd om hun geloof, afkomst of mening. Voor hen is Nederland een aantrekkelijk land: er is hier vrede en welvaart, en volgens onze grondwet mag niemand worden vervolgd of gediscrimineerd.
Landen hebben met elkaar afspraken gemaakt over de voorwaarden om asiel te krijgen. Ook Nederland heeft dat gedaan.

BRON 11 Als in een land een oorlog uitbreekt, neemt het aantal vluchtelingen naar ons land onmiddellijk toe. Deze mensen wachten in een vluchtelingenkamp in Turkije op toestemming om naar Europa te gaan. Foto uit 2014.

Mensen uit Europa

Nederland is lid van de Europese Unie (EU). De burgers van de landen die lid zijn van de EU mogen vrij door elkaars landen reizen. Na de Koude Oorlog werden veel Oost-Europese landen lid van de EU. Sindsdien zijn er vooral Polen, Roemenen en Bulgaren naar Nederland gekomen. Sommigen om hier tijdelijk te werken, anderen om hier te wonen.

Integreren

De Nederlandse regering is pas laat gaan nadenken over de plaats van de nieuwkomers in onze samenleving. Voor de mensen uit de koloniën vond men dat niet nodig, en de gastarbeiders zouden immers weer vertrekken? Toen bleek dat het niet goed ging met sommige groepen, nam de overheid alsnog allerlei maatregelen voor de **integratie** van deze mensen. Dat is niet altijd gelukt. Van nieuwkomers eist de regering tegenwoordig dat zij een inburgeringscursus volgen om de Nederlandse taal en gewoontes te leren.

BRON 12 Twee Nederlandse klassenfoto's: boven een klas in 1966, onder een klas in 2009.

asiel
Veilige plaats voor iemand die in eigen land gevaar loopt.
gastarbeider
Iemand die voor een bepaalde tijd in een ander land mag werken.
integratie
Wanneer groepen mensen uit andere culturen worden opgenomen in de samenleving.

6 4 Nederland, Europa en de wereld

Nederland is lid van de Europese Unie en van de Verenigde Naties. In deze organisaties werken landen samen.

Hoe is de Europese Unie ontstaan en wat doen de Verenigde Naties?

BRON 13 De Europese Unie (oranje). Na 1992 is de EU nog verschillende keren uitgebreid. In 2014 waren 28 landen lid.

Kolen en staal

Voor de wederopbouw waren kolen en staal onmisbaar: kolen (steenkool) als de belangrijkste brandstof in die tijd, en staal voor de bouw van machines, fabrieken en spoorwegen. Er kwam dus veel handel in deze producten. Nederland, België, Luxemburg, West-Duitsland, Frankrijk en Italië gingen daarvoor samenwerken. Met succes, want in deze landen was nooit een tekort aan kolen of staal. Al snel gingen daarom meer Europese organisaties samenwerken op economisch gebied. Steeds meer landen deden mee. In 1992 waren het er al twaalf. Ze besloten toen om ook op andere gebieden te gaan samenwerken, bijvoorbeeld bij het beschermen van het milieu en het opsporen van criminelen. De twaalf landen noemden hun samenwerking de **Europese Unie (EU)**. Dankzij de EU zijn de grenzen tussen de lidstaten open, en gebruiken we sinds 2002 dezelfde munt: de euro. Dat is goed voor de handel en ook handig: je hoeft geen geld meer te wisselen als je naar België of Duitsland gaat.

BRON 14 De uitbreidingen van de Europese samenwerking (de Europese Unie heette eerst EG). Tekening van Frits Behrendt, 1993.

Het bestuur van de Europese Unie

Alle inwoners van de EU kiezen eens in de vijf jaar de leden van het **Europees Parlement**. Dat parlement maakt wetten voor zaken die alle lidstaten aangaan en let op het geld dat de EU uitgeeft. De wetten gelden in alle EU-landen. In de EU-landen samen wonen meer dan 500 miljoen mensen. Zij hebben allemaal te maken met de beslissingen van het Europees Parlement – jij ook.

In de **Europese Raad** (of Europese Top) zitten de regeringsleiders van alle lidstaten. De raad bepaalt het beleid van de EU en behandelt de problemen die lagere raden niet kunnen oplossen.

Een grote verandering

Met de komst van internet kwam er een heel nieuwe vorm van misdaad: cybercriminaliteit. De Europese Unie probeert deze te bestrijden en te voorkomen. De uitvinding van de computer en het internet heeft de wereld enorm veranderd. De computer kan eigenlijk alles besturen wat eerst door mensen werd gedaan. Door internet heb je toegang tot informatie van over de hele wereld. En je kunt op elk moment van de dag contact hebben met mensen uit alle landen. De consumptiemaatschappij maakt het mogelijk dat iedereen toegang heeft tot internet.

BRON 15 In sommige fabrieken wordt al het werk gedaan door computergestuurde robots, zoals hier de productie van auto's.

De Verenigde Naties

Direct na de Tweede Wereldoorlog kwam er een organisatie waarin bijna alle landen van de wereld samenwerken: de **Verenigde Naties (VN)**. De leden van de VN praten over ruzies tussen landen. Hiermee proberen ze oorlogen te voorkomen. Ook probeert de VN het leven van mensen overal op de wereld te verbeteren. Daarvoor heeft de VN verschillende organisaties. UNICEF is bijvoorbeeld de organisatie die opkomt voor de belangen van kinderen. De VN heeft een eigen leger, de zogeheten 'blauwhelmen'. Deze soldaten worden door de VN naar gebieden gestuurd waar oorlog is, om vijanden uit elkaar te houden. Dat leger bestaat uit soldaten van de lidstaten. Ook Nederland levert soldaten voor VN-missies.

Srebrenica

In 1995 stuurde de VN soldaten naar Joegoslavië, waar een burgeroorlog was. Er was afgesproken dat de VN-soldaten lichtbewapend zouden zijn en geen geweld mochten gebruiken. Zeshonderd Nederlandse VN-soldaten moesten tienduizenden moslims beschermen in de plaats Srebrenica. De mensen waren daarheen gevlucht voor de oprukkende Serviërs. Op 11 juli 1995 drongen Servische soldaten Srebrenica binnen en namen alle jongens en mannen mee. De Nederlandse soldaten konden hier niets tegen doen. Later bleek dat de Serviërs bijna al deze mannen hadden vermoord. De leiders van de Serviërs zijn voor deze massamoord op zevenduizend jongens en mannen veroordeeld door een internationale rechtbank in 's-Gravenhage: het Joegoslavië-tribunaal.

BRON 16 Srebrenica, 1995. Bosnische moslims worden weggestuurd door de Servische troepen. De Nederlandse VN-soldaten ('blauwhelmen') staan machteloos.

Europees Parlement
Gekozen groep mensen die voor de EU wetten maakt en controleert wat de EU doet.

Europese Raad (of Europese Top)
Vergadering van de regeringsleiders van de lidstaten van de EU.

Europese Unie (EU)
Organisatie van (in 2014) 28 Europese landen.

Verenigde Naties (VN)
Organisatie van bijna alle landen ter wereld, bedoeld om de vrede en de veiligheid in de wereld te bewaken.

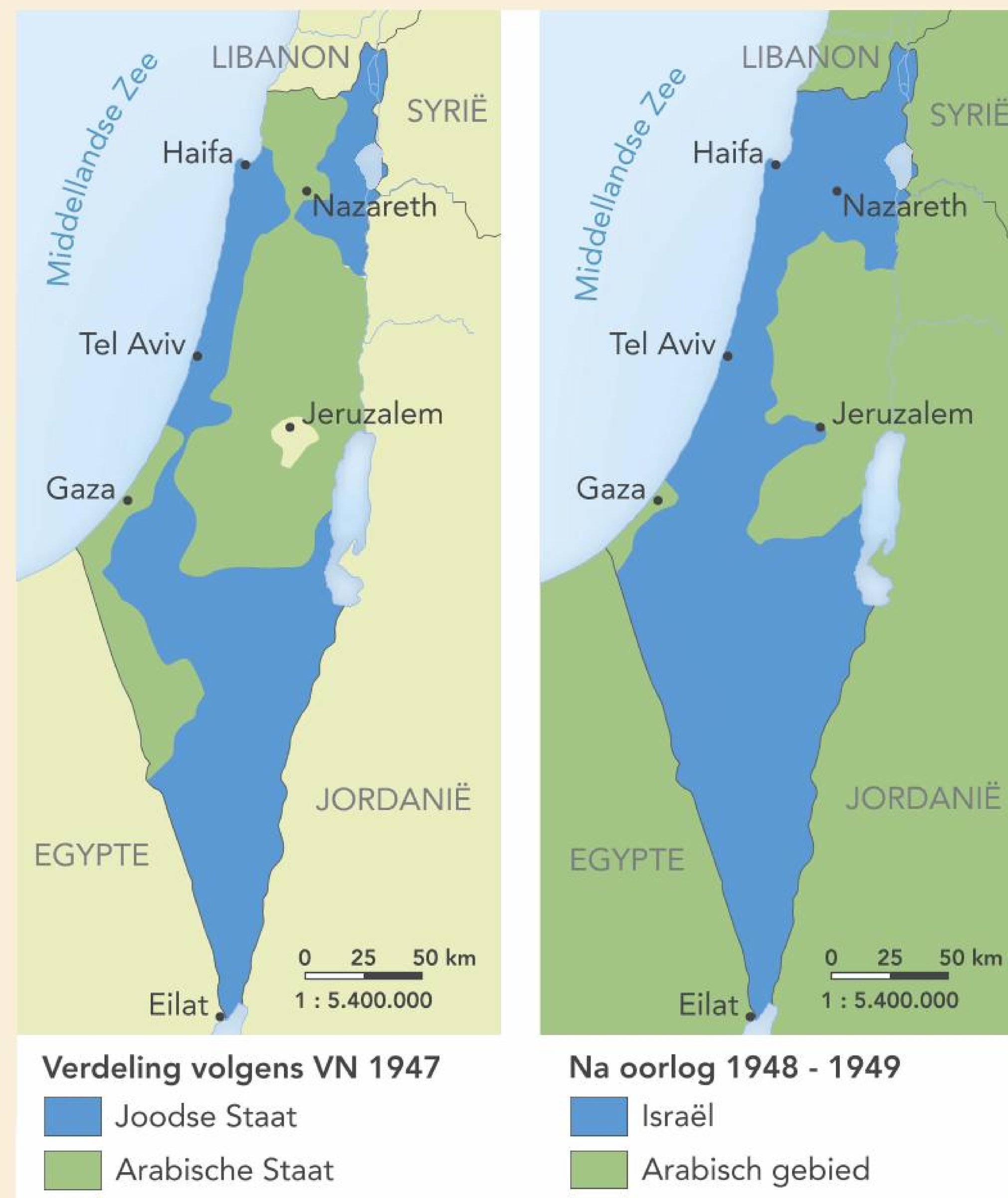
6 5 Israël en de Palestijnen

In het Midden-Oosten is vaak geweld tussen Israël en Palestijnen. Verschillende regeringsleiders en organisaties hebben geprobeerd voor vrede te zorgen. Maar tot nu toe tevergeefs.

? Hoe is het conflict tussen Israël en de Palestijnen ontstaan?

Na de Romeinse bezetting

In het gebied dat nu Israël is, woonden al ver voor de tijd van de Romeinen joden. Na een mislukte opstand tegen de Romeinse bezetters trokken bijna alle joden er weg. Ze gingen in verschillende landen wonen, vaak in groepen bij elkaar, waar ze volgens de gewoontes van hun geloof en cultuur bleven leven. Vaak werden ze vervolgd. Daarom bleven velen terugverlangen naar hun oude land, dat ze Israël noemden.
Aan het eind van de negentiende eeuw wilden sommige joden voor hun volk een eigen land. Daarvoor zouden ze naar Israël moeten terugkeren. Ze noemden zich zionisten ('Zion' is een oude naam voor Jeruzalem). De Engelsen vonden dat goed. Zij waren op dat moment de baas in Palestina, zoals het gebied toen heette. Weliswaar woonden er Arabieren – Palestijnen genoemd – maar het gebied was dunbevolkt.

BRON 17

Een eigen land

Toen er, vooral na de Tweede Wereldoorlog, steeds meer joden in het gebied kwamen wonen, was er vaak ruzie tussen de joden en de Palestijnen. In 1947 besloten de Verenigde Naties het gebied op te delen in een joodse en een Arabische (Palestijns) staat. De Palestijnen accepteerden dit niet: zij vonden dat zij als de oorspronkelijke bewoners recht hadden op het hele gebied. De joodse leiders accepteerden de beslissing wel en riepen de onafhankelijke staat Israël uit.
Arabieren uit alle omringende landen begonnen direct een oorlog, maar werden door Israël verslagen. Meer dan een half miljoen Palestijnen vluchtten uit Israël of werden verdreven door Israëlische soldaten. Deze Palestijnen gingen in vluchtelingenkampen wonen in onder meer Jordanië, Syrië en Libanon. Velen van hen wonen daar nu nog, samen met hun kinderen en kleinkinderen.

BRON 18

In 1967 zei de Egyptische president Nasser:
'De legers van Egypte, Jordanië, Syrië en Libanon staan klaar aan de grenzen van Israël om de uitdaging aan te gaan, terwijl de legers van alle andere Arabieren achter ons staan. Deze gebeurtenissen zullen de wereld verbijsteren. Vandaag zullen ze weten dat de Arabieren klaar zijn voor de strijd, het kritieke uur is aangebroken.'

Zesdaagse Oorlog

Toen in 1967 Arabische landen Israël dreigden aan te vallen, wachtte Israël niet af: het viel zelf aan. Binnen zes dagen versloeg het Israëlische leger alle buurlanden. Tijdens deze Zesdaagse Oorlog veroverde Israël vier gebieden. Twee daarvan zijn inmiddels teruggegeven. In het derde gebied – de Gazastrook – zijn de Palestijnen officieel de baas. Het Israëlische leger valt er echter regelmatig binnen.
Het vierde gebied is de Westelijke Jordaanoever. In een deel zijn de Palestijnen officieel de baas, andere delen worden door het Israëlische leger gecontroleerd. Strenggelovige joden hebben er honderden nieuwe dorpen gebouwd. Deze kolonisten vinden om godsdienstige redenen dat deze gebieden bij Israël horen. Van de Verenigde Naties moet Israël zijn soldaten weghalen uit dit gebied en moeten de kolonisten vertrekken. Israël weigert dat.

BRON 20 Israël heeft de grens met de Westelijke Jordaanoever afgesloten met hekken, prikkeldraad en greppels. Alleen via *checkpoints* – bewaakte doorgangsposten – kan een Palestijn Israël in. Na 2002 heeft Israël op delen van die grens een hoge muur gebouwd. Volgens Israël was dat nodig om de Israëlische bevolking te beschermen tegen terroristische aanslagen. Veel Palestijnen werken echter in Israël of hebben er landbouwgrond. Door de muur moeten ze uren omreizen om er te komen, terwijl ze er vroeger in een kwartier waren. Palestijnse kinderen die eerst naar school konden lopen, moeten nu zo ver reizen dat naar school gaan heel moeilijk is.

BRON 19 Sinds een Palestijnse opstand in 2000 zijn er terroristische aanslagen in Israël. In deze bus blies een Palestijn zichzelf op om daarbij zoveel mogelijk Israëliërs te doden. Israël reageert altijd keihard op een aanslag, bijvoorbeeld door het huis van de zelfmoordenaar plat te bombarderen. En daar komen dan weer onschuldige Palestijnen bij om.

Nog lang geen vrede

Het wantrouwen tussen Israël en de Palestijnen is groot. Bovendien zijn er aan beide kanten mensen die alleen maar willen vechten én mensen die vrede willen tussen de twee volken. Dit maakt de situatie nog ingewikkelder.
Ook in de buurlanden van Israël is het onrustig. In Egypte, Libië en Syrië kwam het volk in opstand tegen hun dictator, maar dit leidde tot burgeroorlogen. De bevolking bestaat er uit veel verschillende groepen, die elkaar regelmatig bestrijden. Sommige zeer strenge moslims willen van hun land een islamitische staat maken, terwijl anderen een democratie willen. Veel mensen vluchtten weg voor deze burgeroorlogen, wat de onrust in het gebied weer groter maakt.

6 6 Dit heb je geleerd

DIT WEET JE NU

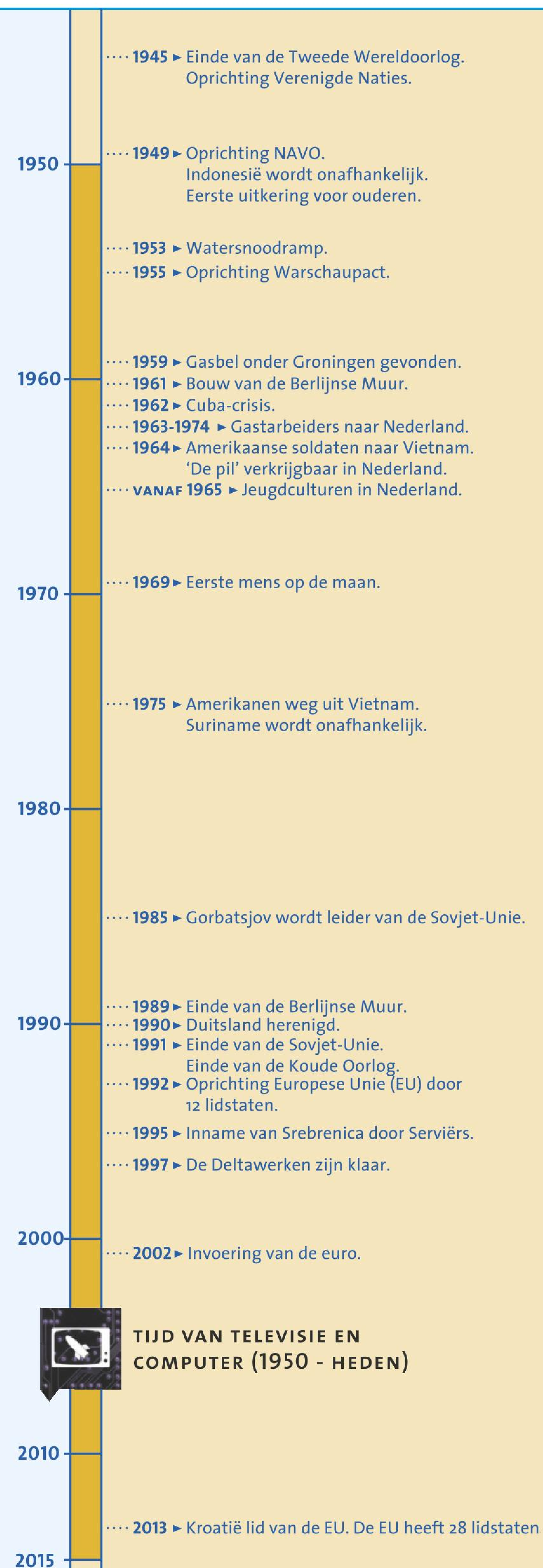
1 Je weet wat de Koude Oorlog was.
2 Je weet wat er in Nederland veranderde na de Tweede Wereldoorlog.
3 Je weet welke groepen mensen na 1945 in Nederland kwamen wonen en waarom.
4 Je weet hoe de Europese Unie is ontstaan.
5 Je weet wat de Verenigde Naties doen.

DIT KUN JE NU

Je kunt de bedoeling van de maker in een beeldbron herkennen.

BRON 21 De Europese Unie vanaf 1992.

PERSONEN

Fidel Castro (1926)
Communistische leider van Cuba van 1959-2008.

Nikita Chroesjtsjov (1894-1971)
Leider van de Sovjet-Unie van 1953-1964.

Willem Drees (1886-1988)
Minister-president van Nederland van 1948-1958. Onder zijn leiding vond de wederopbouw plaats en werden belangrijke sociale wetten ingevoerd.

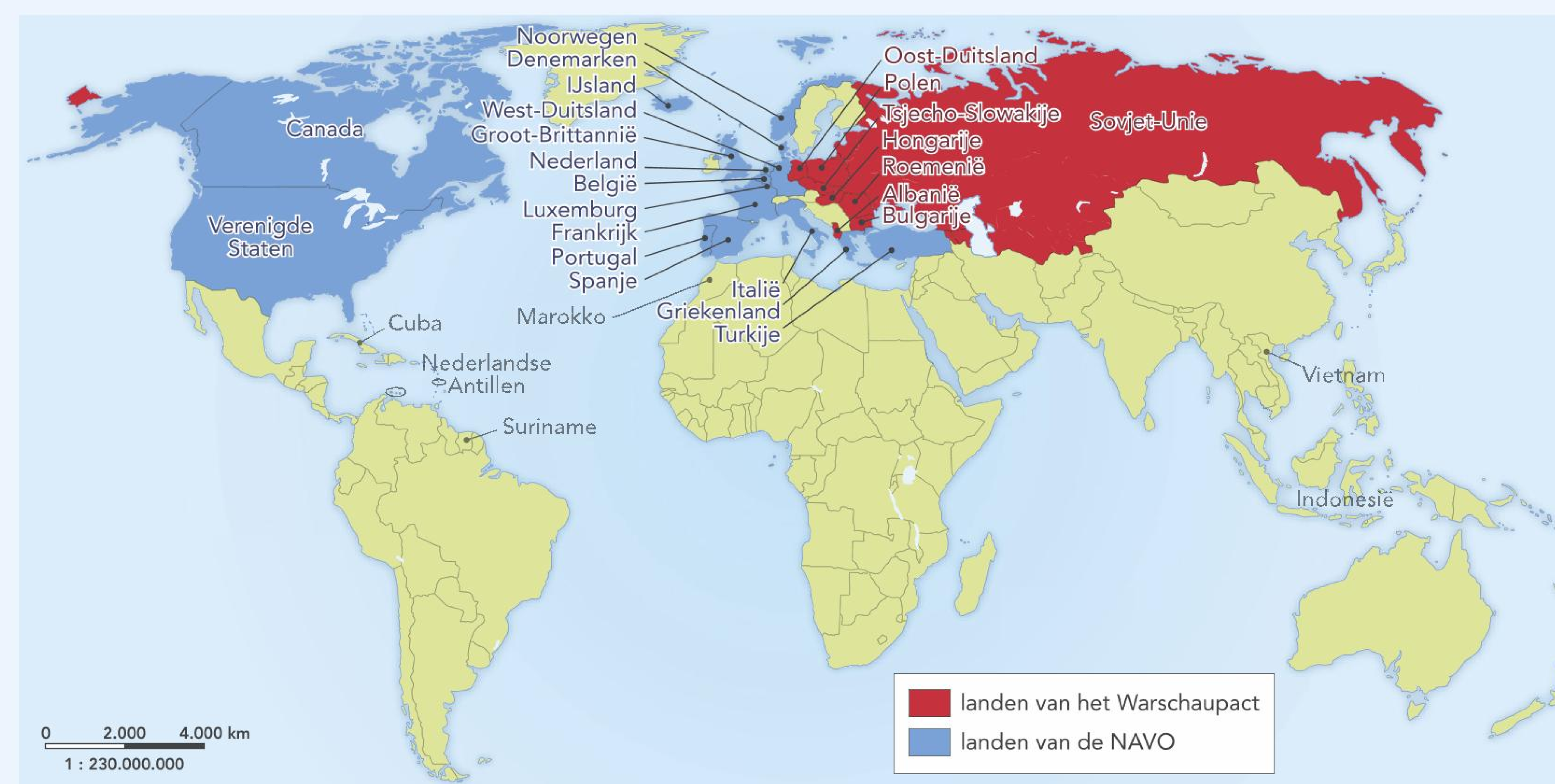
Michaïl Gorbatsjov (1931)
Leider van de Sovjet-Unie van 1985-1991. Hij veranderde de strenge communistische regels in zijn land.

John F. Kennedy (1917-1963)
President van de Verenigde Staten van 1961-1963.

George Marshall (1880-1959)
Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken. Zijn plan, de Marshallhulp, maakte de wederopbouw van Europa mogelijk.

BEGRIPPEN

asiel
consumptiemaatschappij
emancipatie
Europees Parlement
Europese Raad (of Europese Top)
Europese Unie (EU)
gastarbeider
integratie
jeugdcultuur
Koude Oorlog: 1945-1991
Marshallhulp: 1947
NAVO (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie)
Verenigde Naties (VN)
verzorgingsstaat
wapenwedloop
Warschaupact
wederopbouw

BRON 22 De wereld tijdens de Koude Oorlog.

6 Keuzeopdrachten

A Het einde van de geschiedenis!

▶ Twee jaar geschiedenis

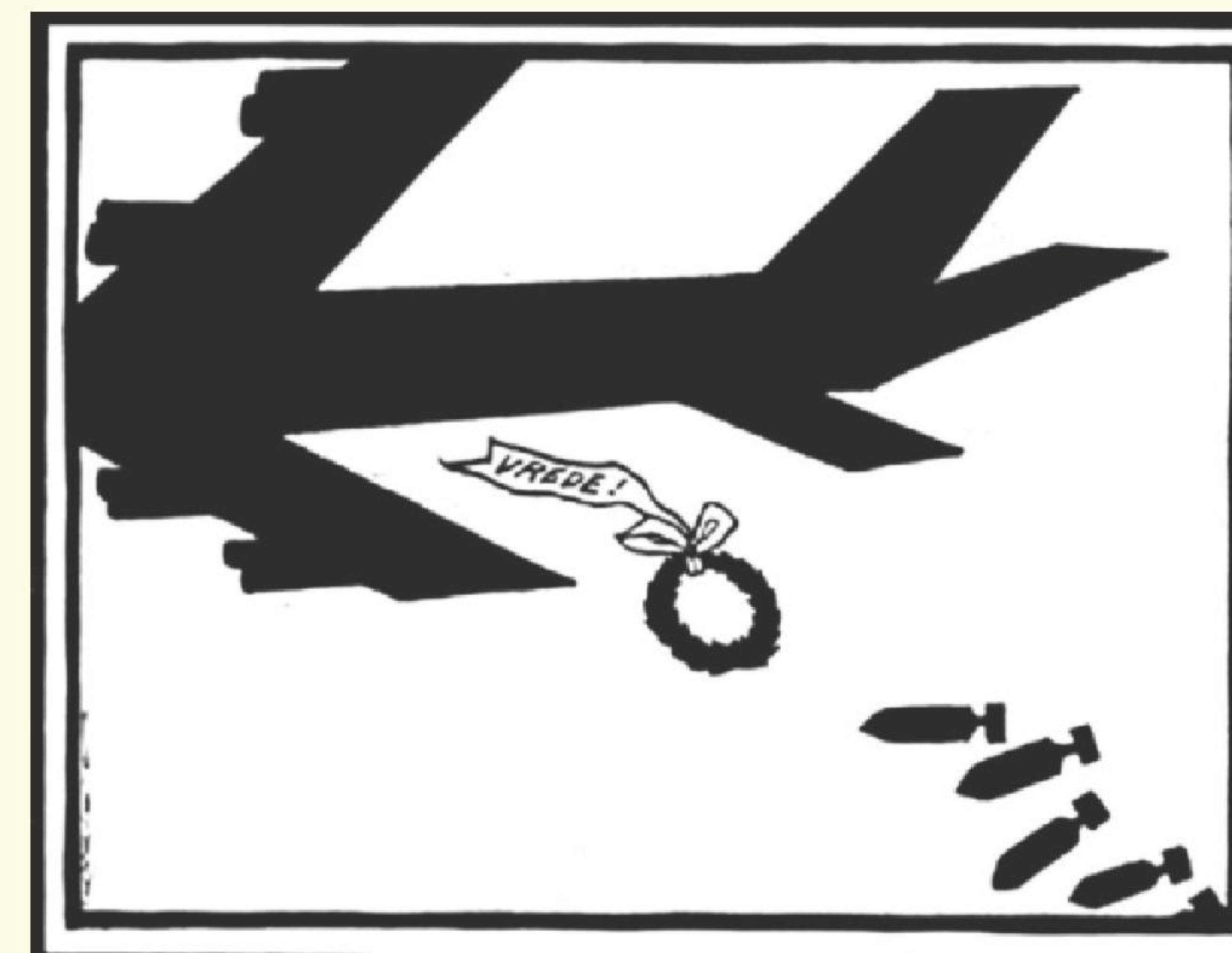
Je hebt in Feniks van alles geleerd over de tien tijdvakken. Je begon bij de prehistorie. Je leerde wat er in de tweeduizend jaar daarna is gebeurd. Je las en hoorde over geweldige ontdekkingen, vreselijke oorlogen en spannende gebeurtenissen. Je leerde een heleboel mensen uit de geschiedenis kennen. Je ontdekte ook hoe gewone mensen leefden, wat voor werk ze deden en wat ze belangrijk vonden.

Misschien vond je niet alles wat je hebt geleerd even interessant (of zelfs saai). Dat kan. Maar smaken verschillen, want wat jij saai vindt, is voor een ander misschien wél boeiend.
Natuurlijk weet je niet alles meer wat je hebt geleerd. Sommige dingen ben je vergeten. En dat is helemaal niet erg. Bij deze opdracht laat je zien wat je nog wel hebt onthouden.

B De Koude Oorlog getekend

BRON 1 Tekening van Frits Berendt, 1962.

BRON 3 Tekening van Opland, 1973.

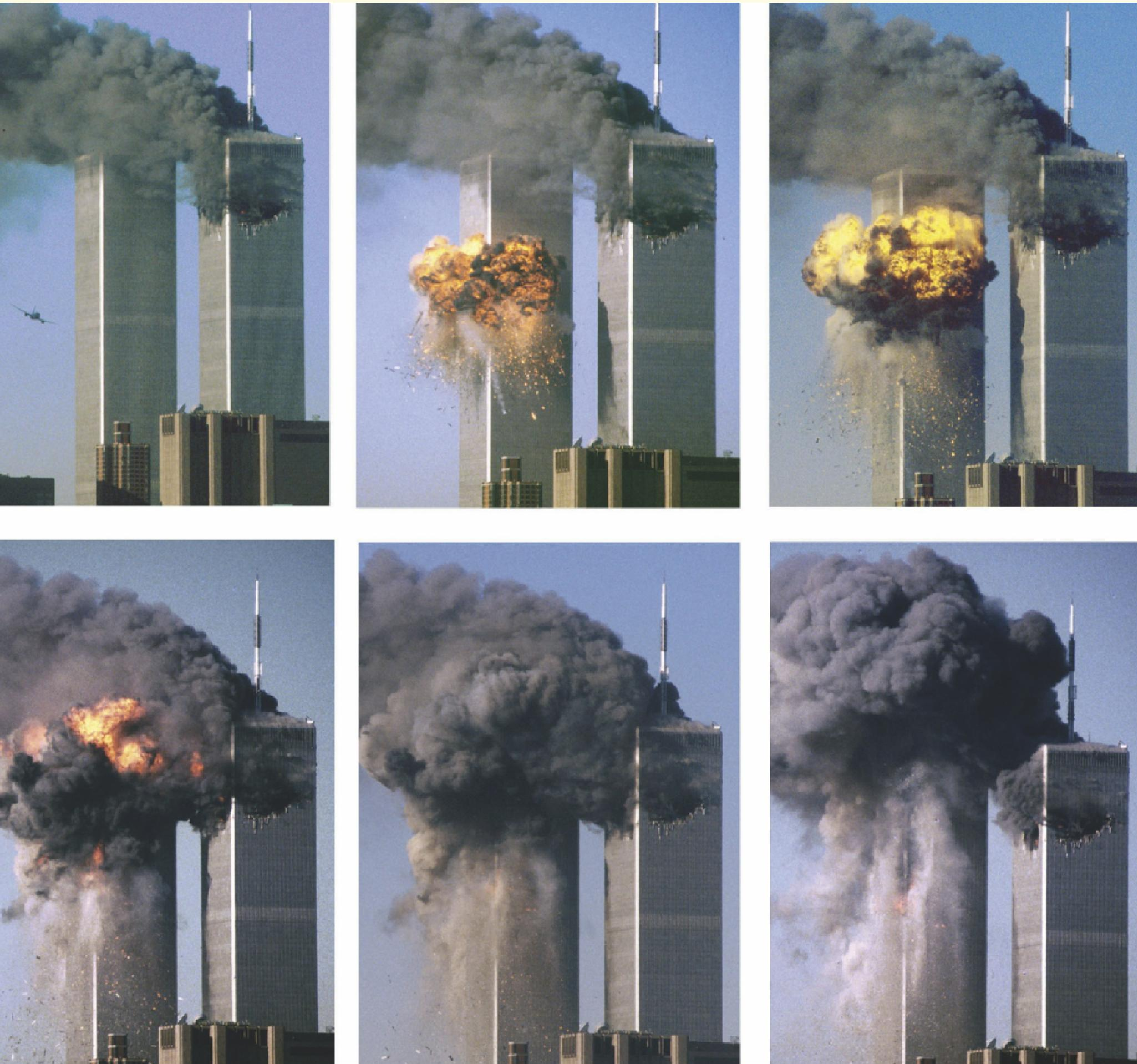

BRON 2 Tekening van Len Munnik.

BRON 4 De weg naar vrede.

C Aanslagen op 11 september 2001

BRON 1 De aanslagen op de Twin Towers in New York, op *nine eleven* ('9/11', ofwel 11 september 2001).

▶ Amerika aangevallen

Op 11 september 2001 vlogen vrij kort na elkaar twee passagiersvliegtuigen vol mensen tegen de Twin Towers ('tweelingtorens') in New York. In deze twee torens van elk 110 verdiepingen hoog werkten duizenden mensen. Na de aanslagen stortten beide torens in. Een half uur na de aanslagen in New York vloog in Washington een derde toestel tegen het Pentagon. Een vierde toestel was op weg naar het Witte Huis, waar de president van de Verenigde Staten woont. De passagiers van dit toestel hebben ervoor gezorgd dat dat toestel neerstortte voordat het Washington bereikte. Bij de vier aanslagen kwamen bijna 3000 mensen om, uit meer dan 90 landen.

De vier vliegtuigen waren gekaapt door leden van Al-Qaida, een streng-islamitische organisatie. Het doel van de aanslagen was de Verenigde Staten in hun hart te treffen. De Twin Towers waren het symbool van de economie van de Verenigde Staten, het Pentagon is het hoofdkantoor van het Amerikaanse ministerie van Defensie en het Witte Huis is het politieke centrum van het land.

In 2001 was George Bush de president van de Verenigde Staten. Hij beschouwde de aanslagen als een oorlogsverklaring en beriep zich op de afspraak van de NAVO: een aanval op één NAVO-lid is een aanval op alle NAVO-leden. Er volgde een oorlogsverklaring aan het terrorisme.

Al-Qaida had haar basis in Afghanistan. Daar werd dan ook de eerste oorlog uitgevochten. Ook Nederland, als lid van de NAVO, leverde soldaten voor de oorlog in Afghanistan.

Overzicht van de vaardigheden

Gebonden zijn aan tijd en plaats

Hoe mensen denken, hangt af van de omgeving en de tijd waarin zij leven. Niet alleen de tijd waarin je leeft zorgt ervoor dat je op een bepaalde manier over iets denkt. Ook veel persoonlijke zaken hebben er invloed op. Bijvoorbeeld je leeftijd, waar je geboren bent, je geloof, en of je een jongen of meisje bent. Daardoor kunnen mensen over dezelfde gebeurtenis verschillende meningen hebben, ook al leven die mensen in dezelfde tijd en op dezelfde plaats.

Bronnen

Een directe bron geeft rechtstreeks informatie over gebeurtenissen en personen uit het verleden. Een brief van Lodewijk XVI is een directe bron. Boeken die andere mensen later over deze koning schreven, zijn indirecte bronnen. Een indirecte bron is gemaakt door iemand die niet bij de gebeurtenis was.
Bronnen geven ons informatie uit het verleden. Om informatie uit een bron te halen, moet je eerst weten waarvoor de bron bruikbaar is. Op welke vragen kan de bron een antwoord geven? Soms heb je zelf een vraag. Dan kijk je of de bron bruikbaar is voor jouw antwoord.

Betrouwbaarheid van bronnen

Oude foto's, brieven, ruïnes en schilderijen zijn sporen uit het verleden. Deze bronnen geven informatie over het verleden. Een afbeelding van een Romein op een mozaïek is bijvoorbeeld een bron om meer te weten over hoe Romeinen eruitzagen. En om iets te weten te komen over het leven in Rome, kun je een bron lezen van een schrijver uit die tijd.
Maar hoe weet je of wat iemand schrijft wel klopt? Om te weten of een bron betrouwbaar is, kun je op een paar dingen letten.
- Is het een bron uit de tijd zelf?
- Wie heeft de bron gemaakt en waarom?
- Staan er vooral feiten of vooral meningen in de bron?
- Kun je de informatie in deze bron ook in andere bronnen vinden?

Feit en mening

Bronnen worden door mensen gemaakt. Verschillende bronnen over dezelfde gebeurtenis vertellen soms iets anders. Dat gebeurt als de makers vooral hun mening geven. Ze vertellen dan niet hoe iets precies ging, maar wat ze er zelf van vinden. Als iets echt waar is of echt is gebeurd, dan is dat een feit. Meestal kun je een feit controleren.
Feiten en meningen worden vaak door elkaar gebruikt. Het is daarom belangrijk om te bepalen wat een feit is en wat een mening. 'Het proefwerk was erg moeilijk' is een mening. 'Tien van de dertig leerlingen vonden het proefwerk moeilijk' is een feit.

Anders en hetzelfde

De tijd waarin je nu leeft, is anders dan vroeger. Mensen, mode, muziek, ideeën veranderen. Maar sommige dingen blijven altijd hetzelfde. Mensen worden verliefd, hebben voedsel en een huis nodig, krijgen kinderen. Deze dingen veranderen nooit. Door de veroveringen van gebieden door de Europeanen veranderde er op veel plaatsen in de wereld veel. In Afrika bijvoorbeeld ontstonden nieuwe landen met grenzen ertussen. Maar de omtrek en het klimaat van het werelddeel Afrika zijn in duizenden jaren nauwelijks veranderd.

Aanleiding, oorzaak en gevolg

Een oorzaak is de reden waarom iets gebeurt. Een oorzaak van de Eerste Wereldoorlog is het nationalisme. Maar daardoor kwam er niet metéén een oorlog. Het nationalisme was een indirecte oorzaak. Soms volgt een gebeurtenis wél direct op een oorzaak. Dan noemden we dat de directe oorzaak. De meest directe oorzaak is de aanleiding.
Een gevolg van de Eerste Wereldoorlog waren miljoenen slachtoffers. Dat gevolg was meteen duidelijk.
We noemen dat een gevolg op de korte termijn. Een gevolg op de lange termijn is niet direct duidelijk. Dat deze oorlog een Tweede Wereldoorlog tot gevolg zou hebben, kon men pas veel later zien.

Stappenplan om zelf onderzoek te doen

Bij verschillende vakken moet je wel eens een onderzoek doen. Ook bij geschiedenis. Bij een onderzoek volg je altijd vijf stappen.

Stap 1 *Wat ga je doen?*
Eerst bekijk je wat je precies moet doen. Waar moet het onderzoek over gaan? Moet je over dat onderzoek een werkstuk maken, een spreekbeurt houden of iets heel anders?

Stap 2 *Hoe ga je het doen?*
Nu ga je bedenken hoe je het onderzoek gaat aanpakken. Mag je samenwerken of niet? Moet je alles op school doen of moet het thuis? Welke spullen heb je nodig? Hoeveel tijd krijg je?

Stap 3 *Doen!*
Nu ga je aan je onderzoek beginnen. Stap 3 is de belangrijkste in je onderzoek. Je moet nu op zoek gaan naar de informatie die je nodig hebt.

Stap 4 *Laten zien*
Als het goed is, heb je veel informatie gevonden. Nu moet je al je ontdekkingen laten zien. Je hebt bij stap 1 al uitgezocht hoe je dat moet doen. Nu ga je alles uitwerken en presenteren.

Stap 5 *Terugblik*
Bij het doen van een onderzoek gaat bijna altijd wel wat mis. Misschien vergat je je spullen of had je de tijd niet goed verdeeld. Misschien was het moeilijk om samen te werken. Dat is niet erg. Je moet wél goed nadenken over alles wat fout is gegaan. Dan kun je ervoor zorgen dat het de volgende keer beter gaat.

Leeswijzer

A Wat weet je al over de bron?
1. Wat voor soort tekst is dit?
2. Wat weet je over de maker?
3. Wanneer en waar is de bron geschreven?
4. Hoe zou je de inhoud van de tekst kort samenvatten?
5. Voor wie is deze tekst bedoeld? Waarom is deze tekst geschreven?
6. Wat voor soort bron is dit?

B Wat kun je uit de bron concluderen?
1. Geeft de schrijver meer feiten of geeft hij meer meningen?
2. Op welke bronnen baseert de schrijver zich?
3. Bij welke sociale, culturele of politieke stroming hoort de schrijver? Wat heeft hij te maken met het onderwerp / de opdrachtgever / de doelgroep?
4. Had de schrijver er belang bij om feiten te verdraaien?
5. Wat wil de schrijver met de tekst bereiken?

Begrippen

abolitionist blz. 27
Iemand die in de achttiende en negentiende eeuw streed voor afschaffing van de slavernij.

absolutisme blz. 28
Vorm van regeren waarbij een koning alle macht heeft.

algemeen kiesrecht blz. 48
Kiesrecht voor iedereen.

antisemitisme blz. 85
Hekel hebben aan joden, discriminatie van joden.

asiel blz. 103
Veilige plaats voor iemand die in eigen land gevaar loopt.

Bataafse Republiek blz. 32
Naam van Nederland van 1795-1806, toen de patriotten de baas waren.

Blitzkrieg blz. 80
Letterlijk: bliksem(snelle) oorlog. Oorlog waarin zo snel mogelijk zoveel mogelijk land wordt veroverd.

bondgenootschap blz. 63
Twee of meer landen die hebben afgesproken om elkaar economisch en militair te helpen.

collaboreren blz. 82
Samenwerken met de vijand.

communisme blz. 67
Politiek streven om alle rijkdom en bezit te verdelen, zodat iedereen in alles gelijk is.

compagnie blz. 9
Handelsvereniging.

concentratiekamp blz. 84
Plek waar tijdens een oorlog burgergevangenen worden opgesloten.

consumptiemaatschappij blz. 101
Maatschappij waarin mensen veel geld uitgeven aan luxeproducten.

cultuurstelsel blz. 50
Regels die boeren in Nederlands-Indië verplichtten om producten zoals thee, koffie en tabak te verbouwen voor de handel met Nederland.

D-day blz. 81
Aanval van de geallieerden op Duitsland, op 6 juni 1944 in Frankrijk.

dictator blz. 69
Alleenheerser die vaak regeert met steun van het leger en de (geheime) politie.

dictatuur blz. 31
Land waarin één leider alle macht heeft en zijn volk onderdrukt.

droogmakerij blz. 11
Polder: land dat vroeger een meer of ondiep deel van de zee was en dat is drooggelegd.

economische crisis blz. 67
Als het erg slecht gaat met de economie en daardoor veel mensen werkloos en arm zijn.

Eerste Kamer blz. 13
In de Eerste Kamer zitten 75 leden. Zij controleren of een nieuwe wet die de Tweede Kamer heeft goedgekeurd, wel klopt.

emancipatie blz. 101
Proberen een einde te maken aan de achterstand van een bepaalde groep.

Europees Parlement blz. 104
Gekozen groep mensen die voor de EU wetten maakt en controleert wat de EU doet.

Europese Raad (of Europese Top) blz. 105
Vergadering van de regeringsleiders van de lidstaten van de EU.

Europese Unie (EU) blz. 104
Organisatie van (in 2014) 28 Europese landen.

fascist blz. 68
Aanhanger van de politieke groep die één sterke leider wil die bepaalt wat goed is voor het volk. Fascisten vinden gevoel belangrijker dan verstand, komen op voor hun eigen land en volk, en houden van geweld.

feministen blz. 49
Vrouwen (en soms ook mannen) die gelijke rechten voor mannen en vrouwen willen.

Franse Revolutie blz. 31
Periode van grote veranderingen van 1789-1799 in Frankrijk, toen de monarchie werd afgeschaft.

gastarbeider blz. 102
Iemand die voor een bepaalde tijd in een ander land mag werken.

geallieerden blz. 81
Landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog samen tegen Duitsland vochten.

Gouden Eeuw blz. 11
Naam voor de zeventiende eeuw (1600-1700), toen het economisch heel goed ging met ons land.

grachtengordel blz. 11
De grachten die in de zeventiende eeuw rondom het centrum van Amsterdam zijn aangelegd.

grondrecht blz. 30
Een recht van de burgers van een land dat in een grondwet is vastgelegd.

grondwet blz. 30
Belangrijkste wet van een land. Hierin staan de rechten en plichten van burgers en regering.

herstelbetaling blz. 66
Groot geldbedrag dat een land na een oorlog moet betalen, zodat andere landen hun oorlogsschade kunnen herstellen.

Holocaust blz. 84
Naam voor de moord op zes miljoen joden in de Tweede Wereldoorlog. Joden zelf noemen dit de *Shoa*.

Hongerwinter blz. 83
Winter van 1944-1945, toen in West-Nederland ongeveer 20.000 mensen stierven van de honger.

imperialisme blz. 50
Macht en aanzien van je land groter maken door meer gebieden te veroveren.

industriële revolutie blz. 46
Verandering van het maken van producten met de hand naar het maken van producten met machines in fabrieken.

integratie blz. 103
Wanneer groepen mensen uit andere culturen worden opgenomen in de samenleving.

jeugdcultuur blz. 101
Manier waarop jongeren laten zien wat ze belangrijk vinden.

kapitalisme blz. 88
Economisch systeem waarbij ondernemers zo veel mogelijk winst willen maken. Daarvoor heb je vrijheid nodig.

kiesrecht blz. 45
Recht om bij verkiezingen te mogen stemmen.

kinderarbeid blz. 46
Als kinderen betaald werk doen.

Kinderwetje blz. 48
Eerste sociale wet uit 1874. Deze wet verbood fabrieksarbeid voor kinderen onder de twaalf jaar.

Koninkrijk Holland blz. 32
Naam van Nederland van 1806-1812, toen de broer van Napoleon hier koning was.

Koude Oorlog blz. 98
Periode van grote spanningen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

leerplicht blz. 48
Plicht van alle kinderen om tot een bepaalde leeftijd naar school te gaan.

liberalen blz. 45
Mensen die in de negentiende eeuw meer invloed op het bestuur wilden. Liberalen willen dat de overheid zich zo min mogelijk met de samenleving bemoeit. Ze willen vrijheid en eigen verantwoordelijkheid voor iedereen.

loopgraven blz. 65
Stelsel van kilometerslange tunnels en gangen in de grond. Loopgraven beschermen soldaten tegen de kogels en granaten van de vijand.

Machtigingswet blz. 69
Wet waardoor Hitler dictator kon worden. Deze wet schakelde de grondwet en de Rijksdag (het Duitse parlement) uit.

Marshallhulp blz. 98
Hulp van de Verenigde Staten aan West-Europa na de Tweede Wereldoorlog, bedoeld voor de wederopbouw.

militarisme blz. 62
Overdreven trots zijn op alles wat met het leger te maken heeft: soldaten, wapens, medailles.

minister blz. 13
Lid van de regering.

nationalisme blz. 50
Heel erg trots zijn op je eigen volk en land, en andere volken minachten.

NAVO (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie) blz. 98
Bondgenootschap tussen de Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen, waaronder Nederland.

nazi blz. 68
Afkorting van nationaalsocialist, aanhanger van de fascistische partij van Hitler.

Nederlands-Indië blz. 50
Kolonie van Nederland in de negentiende eeuw, tegenwoordig Indonesië.

neutraal blz. 65
Geen partij kiezen bij een ruzie of oorlog.

NSB blz. 82
Nederlandse politieke partij die in de Tweede Wereldoorlog samenwerkte met de Duitsers.

patriot blz. 32
Iemand die in de achttiende eeuw voor de Verlichtingsideeën was en tegen de prins van Oranje.

plantage blz. 26
Groot landbouwbedrijf, meestal in de tropen, waar meestal één product wordt verbouwd.

politieke partij blz. 48
Groep mensen met dezelfde politieke ideeën die invloed wil op de overheid en meedoet aan verkiezingen.

politionele acties blz. 87
Oorlogen die Nederland in 1947-1949 uitvocht in Indonesië, om dat land als kolonie te behouden.

Prinsjesdag blz. 13
Derde dinsdag in september. Op die dag maakt de regering in de troonrede de plannen voor het komende jaar bekend.

propaganda blz. 68
Politieke reclame.

rechter blz. 81
Werkt bij de rechtbank en beslist welke straf iemand krijgt die de wet overtreedt. Een rechter is onafhankelijk en onpartijdig, en past de wet toe.

rechtsstaat blz. 81
Land waarin iedereen dezelfde rechten heeft, die in wetten zijn vastgelegd, en waarin rechters onafhankelijk zijn.

regent blz. 12
Rijke burger en bestuurder in een gewest of stad.

Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden blz. 12
Naam van ons land vanaf 1588, na de onafhankelijkheid van Spanje.

slavernij blz. 27
Als een mens als iemands bezit wordt gezien en gedwongen voor hem moet werken.

sociale wet blz. 48
Wet waarmee de regering het leven van vooral arme mensen wil verbeteren.

socialisten blz. 48
Mensen die vinden dat de overheid iedereen die het moeilijk heeft, moet helpen.

stadhouder (in de Republiek) blz. 12
Leider van het leger van de Republiek. Hij kwam uit de familie Van Oranje.

stapelmarkt blz. 10
Plaats waar handelswaar tijdelijk wordt opgeslagen, om van daaruit verder te worden verhandeld.

staten blz. 12
Bestuur van een gewest.

Staten-Generaal blz. 12
Hoogste bestuur van de Republiek. Vergadering van vertegenwoordigers van alle gewestelijke staten.

terreur blz. 31
Macht uitoefenen door geweld of daarmee te dreigen.

Tweede Kamer blz. 13
Volksvertegenwoordiging van 150 leden. De Tweede Kamer controleert de regering en stemt over nieuwe wetten.

urbanisatie blz. 46
Groei van steden doordat meer mensen in de stad gaan wonen.

vakbond blz. 48
Vereniging van werknemers die zich inzet voor het verbeteren van omstandigheden voor arbeiders.

Verdrag van Versailles blz. 66
Verdrag waarmee in 1919 de Eerste Wereldoorlog werd beëindigd. Duitsland kreeg alle schuld van de oorlog en werd zwaar gestraft.

Verenigde Naties (VN) blz. 105
Organisatie van bijna alle landen ter wereld, bedoeld om de vrede en de veiligheid in de wereld te bewaken.

Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) blz. 9
Handelsvereniging voor de handel met Zuidoost-Azië.

Verlichting blz. 30
Periode in de zeventiende en achttiende eeuw toen mensen hun kennis wilden vergroten door hun verstand te gebruiken.

vernietigingskamp blz. 84
Concentratiekamp speciaal gebouwd om er zo veel mogelijk mensen te vermoorden.

het verzet blz. 82
Personen en groepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog de Duitsers tegenwerkten.

verzorgingsstaat blz. 100
Maatschappijvorm waarin de overheid zorgt voor de burgers.

volksvertegenwoordiging blz. 44
Groep mensen die door het volk is gekozen als bestuur van het land. In ons land zijn dat leden van de Eerste en de Tweede Kamer.

wapenstilstand blz. 65
Afspraak tussen oorlogvoerende landen om een tijd niet te vechten.

wapenwedloop blz. 98
Strijd tussen landen om wie de meeste en krachtigste wapens heeft.

Warschaupact blz. 98
Bondgenootschap tussen de Sovjet-Unie en Oost-Europese landen.

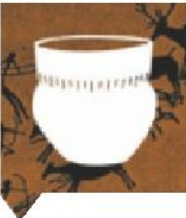
wederopbouw blz. 100
Herstel van de oorlogsschade na de Tweede Wereldoorlog.

wereldoorlog blz. 64
Grote oorlog tussen meerdere landen, die in twee of meer werelddelen wordt uitgevochten.

West-Indische Compagnie (WIC) blz. 9
Handelsvereniging voor de handel met Zuid-Amerika en het Caraïbisch gebied.

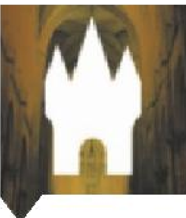
IJzeren Gordijn blz. 88
Bijnaam voor de grens in Europa tussen het Oostblok en het Westen.

De tien tijdvakken

tot 3000 v. Chr.
TIJD VAN JAGERS EN BOEREN

3000 v. Chr. - 500 na Chr.
TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN

500 - 1000
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS

1000 - 1500
TIJD VAN STEDEN EN STATEN

1500 - 1600
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

1600 - 1700
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN

1700 - 1800
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES

1800 - 1900
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES

1900 - 1950
TIJD VAN WERELDOORLOGEN

1950 - heden
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER

Kaart

Atlantische Oceaan
Grote Oceaan
Indische Oceaan
Hoofdstuk 1
Amerika
Amsterdam
Oostzee
Atlantische Oceaan
Middellandse Zee
Afrika
Indië
Indische Oceaan
Handelsroutes
VOC
WIC
naar Zuid-Europa
naar Noord-Europa
Producten
graan
hout
leer
olijfolie
wijn
kaas
boter
stoffen
specerijen
thee
koffie
tabak
rietsuiker
rijst
porselein
zijde
zout
slaven
0 2.000 4.000 km
Hoofdstuk 2
GROOT-BRITTANNIË EN IERLAND
Moskou
Amsterdam
Parijs
RUSLAND
OOSTENRIJK
OSMAANSE RIJK
het Franse keizerrijk in 1812
0 250 500 km
Hoofdstuk 3
Amsterdam
Den Haag
Brussel
Luxemburg
0 25 50 km
Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1813 - 1839)
Koninkrijk der Nederlanden (na 1839)
Hoofdstuk 4
Atlantische Oceaan
Noorwegen
Zweden
Denemarken
Groot-Brittannië
Nederland
Londen
Berlijn
Duitsland
België
Parijs
Frankrijk
Zwitserland
Oostenrijk-Hongarije
Rusland
Sarajevo
Italië
Portugal
Spanje
Turkije
Middellandse Zee
Centralen
Geallieerden
neutrale landen
Duitsland na de Eerste Wereldoorlog
frontlijnen
0 500 1.000 km
Hoofdstuk 6
Atlantische Oceaan
Noorwegen
Finland
Zweden
Rusland
Estland
Letland
Litouwen
Ierland
Verenigd Koninkrijk
Noordzee
Denemarken
Oostzee
Nederland
België
Duitsland
Polen
Wit-Rusland
Luxemburg
Tsjechië
Slowakije
Oekraïne
Frankrijk
Oostenrijk
Hongarije
Moldavië
Zwitserland
Roemenië
Portugal
Spanje
Italië
Servië
Bulgarije
Zwarte Zee
Turkije
Griekenland
Malta
Cyprus
Middellandse Zee
0 500 1.000 km
Uitbreidingen van de Europese Unie
jaar van toetreding
1951 (EGKS)
1973 (EG)
1981
1986
1990
1995
2004
2007
2013
kandidaatlid
geen EU-lidstaat
Hoofdstuk 5
SOVJET-UNIE
Auschwitz
JAPAN
Pearl Harbor
NEDERLANDS-INDIË
Duitsland en veroveringen Tweede Wereldoorlog
Japan en veroveringen Tweede Wereldoorlog
Nederland en Nederlands-Indië
0 2.000 4.000 km

Illustratieverantwoording

Beeldresearch: Lineair Beeldresearch, Arnhem
Verbaal Visuele Communicatie, Velp
Cartografie: EMK, Deventer
Overig tekenwerk: Tiekstramedia, Groningen

Foto omslag: Filmstill uit Marie Antoinette 2006, Leigh Johnson / A-film Benelux, Amsterdam

Ronald Stroo, Haarlem: p.6, 21, 22, 33
Jerry Lampen/Pool/ANPfoto, Rijswijk: p.7
Publiek domein: p.7, 15, 16, 27
Hendrick van Schuijlenburgh/Rijksmuseum, Amsterdam: p.8
Fotolia, New York: p.9
Getty Images, Amsterdam: p.9, 107
Amsterdam Historisch Museum, Amsterdam: p.10, 33, 46
Bpk Berlin: p.11
Daniël van Breen: p.11
Tom Koster/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijkswijk/ Amersfoort: p.12
Rijksmuseum, Amsterdam: p.13, 14 (2), 21, 44
Scala Group of Scalarchives: p.17
Wilfried Wirth/ImageSelect, Wassenaar: p.20
Royal Museums, Greenwich: p.21
Erik Zwart: p.22
Amsterdam Museum, bruikleen Protestantse Diaconie Amsterdam: p.23
Columbia Pictures: p.24
Granger/Lineair, Arnhem: p.25
Piet van der Meer/Novum, Amsterdam: p.25
Corbis, Amsterdam: p.26, 47, 52, 88
Archiv für Kunst und Geschichte, Berlijn: p.27, 29, 39
Réunion des musées nationaux Grand Palais, Parijs: p.28, 29
The Art Archive / Picture Desk, Londen: p.30
AKG/Lineair, Arnhem: p.31, 75
Bridgeman Art Library, Londen: p.32, 38, 45
Bjanka Kadic/Imageselect: p.35
akg-images: p.38, 39, 71
Historical Picture Archive/CORBIS: p.39
Roel Burgler / B en U, Diemen: p.40
Koninklijk Eise Eisinga Planetarium, Franeker: p.40, 41
Picture Alliance, Frankfurt: 41
Jeff Schultes/Fotolia: p.42
Stadarchief Amsterdam: p.43, 47
Anna Kari/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p.43
Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Het Leven/Argus: p.47
Collectie SPAARNESTAD PHOTO: p.48, 59 (2), 103
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: p.49, 92, 93
Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam: p.49
Tropenmuseum of the Royal Tropical Insistute (KIT), Amsterdam: p.51
Archivo Iconografico, S.A./CORBIS: p.53, 56
Bibliothèque nationale de France, Parijs: p.53
www.picture-desk.com: p.56
Popperfoto/Getty Images, Amsterdam: p.57
Bettmann/CORBIS: p.57, 58
Gemeente Archief, Den Haag: p.58
J.W.B. Smit, Oldenzaal: p.60
Ullstein Bild/Lineair Fotoarchief, Arnhem: p.61, 76, 81, 89, 92
Alamy/Image Select: p.61
Photos12.com - Société Française: p.62
Imperial War Museums, Manchester: p.63
Wikipedia: p.64
Hulton-Deutsch Collection/CORBIS: p.64
Das Bundesarchiv, Koblenz: p.66
The BT Digital Archives, Londen: p.66
Collectie SPAARNESTAD PHOTO/A. Hakeboom: p.67
picture-alliance/akg-images: p.68, 74, 75
Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn, 2004: p.68 (2)
SV-Bilderdienst/Lineair Fotoarchief, Arnhem: p.69, 77 (2)
World History Archive/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p.70
Hulton Archive/Getty Images: p.71, 76, 94
Tiekstramedia, Groningen: p.74
Nationaal Archief/Spaarnestad Photo, Haarlem: p.75
Mary Evans Picture Library/Alamy: p.76
Time Life Pictures/Getty Images: p.77
www.kobal-collection.com: p.77
Tanja Luther/Corbis/HH, Amsterdam: p.78
Menno Huizinga/Nederlands Fotomuseum, Rotterdam: p.79
Marco van Middel/Aerophoto-Schiphol: p.79
Popperfoto, Overstone: p.80
Private Collection / Peter Newark Military Pictures / Bridgeman Images: p.81
Beeldbank WO2- NIOD, Amsterdam: p.82 (2), 84, 85
Ad Windig/MAI/HH, Amsterdam: p.83
United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Jerzy Tomaszewski: p.85
Corbis, London/historical: p.87
Foto Nederlands Instituut voor Militaire Historie: p.87
Michael St. Maur Sheil/CORBIS: p.89
University of California, San Diego: p.92, 93
Kobal Collection/Picture Desk, London: 95 (3)
NASA: p.96
NIBG/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p.97
RTL, Hilversum: p.97
Associated Press/Reporters: p.98
British Cartoon Archive, University of Kent / Leslie Illingworth Solo Syndication, London: p.99
Ben van Meerendonk, International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: p.101
ANPfoto, Rijswijk: p.101
Peter Martens/Nederlands Fotomuseum, Rotterdam: p.102
Martyn Aim/Corbis/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p.103
Inge van Mill/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p.103
Fritz Behrendt: p.104, 110
Stephan Goerlich/Lineair, Arnhem: p.105
Art ZAMUR/Gamma-Rapho/Getty Images, Amsterdam: p.105
Alex Kolomoisky/ANPfoto, Rijswijk: p.107
Len Munnik, Prinsenbeek: p.111
Opland, c/o Pictoright Amsterdam 2015: p.111
Sean Adair/Reuters/Novum: p.112 (6)